

AHMET CANBEK

KAFKASYA'nın TİCARET TARİHİ

— ESKİ ÇAĞLARDAN XVII. YÜZ YILA KADAR —

KUZEY KAFKASYALILAR KÜLTÜR VE YARDIM DERNEĞİ YAYINI

DİZGİ — BASKI : EKO MATBAASI — İSTANBUL — 1978

AHMET CANBEK

KAFKASYA'nın TİCARET TARİHİ

— ESKİ ÇAĞLARDAN XVII. YÜZ YILA KADAR —

KUZEY KAFKASYALILAR KÜLTÜR VE YARDIM DERNEĞİ YAYINI

DİZGİ — BASKI : EKO MATBAASI — İSTANBUL — 1978

Genel Dizi : 2

Bilim Dizisi : 1

Birinci Baskı :

Nisan 1978

Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği,
Ticaret Hane Sokak, Fetih Han, No: 33, Üst Kat
Sultanahmet — İstanbul / Tlf. 26 41 21

Dizgi — Baskı: Eko Matbaası, Tlf. 22 83 10

Ö N S Ö Z

Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardım Derneği Abrek adlı romandan sonra, bu ikinci kitabı da okuyucularına kıvançla sunar.

Yabancı yayınların kabarık oluşlarına göre, ülkemizde Kafkasya ile ilgili yapıtlar yok denecek kadar az. Bunu gözönüne alan Derneğimiz klâsik-çağdaş telif-çeviri türlerindeki önemli yapıtları olanakları ölçüsünde yayımlamayı düşünegelmiştir.

Kafkasya'nın Ticaret Tarihi de bilimsel bir yapıt olarak kafkasologları, ya da dünya ticaret tarihi uzmanlarını yakından ilgilendirecektir sanırız. Yapıtın bir önemli yanı da, Varşova'da Ticaret Akademisi tahsilinden sonra bir mezuniyet tezi olarak hazırlanmış olmasıdır. Sayın Ahmet Canbek eserinin ve konusunun bir uzmanıdır. Onun Polonya'da kaldığı yıllarda, Kafkasya sorunlarına eğilen dergilerde idareci ve yazar sıfatıyla çalışmış olduğunu da görüyoruz. Söz konusu dergilerde rusça ve türkçe yayımlamış bulunduğu makalelerin her birisi bu alanda çalışanların mutlaka okuması gereken yapıtlar arasındadır.

İkinci yayınıımız olan Kafkasya'nın Ticaret Tarihi de hacimce küçük, fakat içeriği gerçekten önemli ve büyüktür. Hatta kendi alanındaki ilk eser oluşu da buna eklenmelidir.

Değerli yapıtını Derneğimize armağan eden yazarına teşekkür ederiz.

Tarik Cemal KUTLU

BIBLIYOGRAFIYA

1. Anglijskie putesestvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVI veke. Perevod s anglijskago J.V. Gotje. Moskva 1938.
2. Aksaily Jusuf — Auly chudoznikov "Severnyj Kavkaz" 1936.
3. Alkadari Hassan — Asari Dagestan
4. Al - Istachry — Sbornik materialov po opisanju mestnostej i plemen Kavkaza. T. 29.
5. Bakichanov Abbas Kuli Aga Kudsi — Gulistan-Iran. izdanie obscestva obsledovanja i izuczenia.
6. Bertrand A. — Archeologie celtique et gauloise. Paris 1876
7. Bronevskij S. — Izvestija o Kavkaze. Moskva 1823.
8. Brun F. — Czernomorje. Sbornik izsledovanij po istoriceskoj geograffii Juznoj Rossi. Odessa 1879. Cz. I.
9. Bratlanu G. J. — Recherches sur le Commerce Genoïs dans la Mer Noir au XIII-eslecle. Paris 1929.
10. Ericov A. — Istorieskij ocerk tergovych putej spobschenija v drevnem. Zakavkazii. Sbornik svedenij o Kavkaze. t. II. Tiflis 1871.
11. Gan K. — Izvestija drevnich i rimskich pisatelej o Kavkaze. Tiflis 1884.

12. Iessen A.A. — Iz istorii drevnej metalurgii Kav-
Degen- Kovalevskij B.F. kaza. Moskva - Leningrad 1953
13. Karamzin H.K. — Istorija gosudarstva rosyjskago.
14. Latysev V.V. — Izvestija drevnich pisatelej greces-
kich i latinskih o Skifii i Kavka-
ze. S. Peterburg 1893.
15. Massa I. — Kratkoje izvestie o Moskvli v na-
cale XVII v. Moskva 1937.
16. Magakij Monach — Istorija našestvia strelomatatelei.
S. Peterburg 1870.
17. Speiser E.A. — Mesopotamian origins the basic
population of the Near East.
Philadelphia 1930.
18. Ebornik materialov dla opisania mestnostej i plemen Kav-
kaza. T. 29., T. 32.
19. Svedenia arabskich pisatelej o Kavkaze, Armenii i Aderbaj-
zane.
20. Tomara M. — Babek. Moskva 1936
21. Zatorski Wacław, — Cztingis-Chan. Warszawa 1939.

GİRİŞ

Kafkasya'nın ticaret tarihi, her safha ve devresinde bu memleketin coğrafi durumuna daima sıkı bir surette bağlı kalmıştır. Batıdan Karadenizle yıkanan, Güneyden Ön Asya medeniyetiyle komşu bulunan, kuzeyden de ta eski zamanlardanberi şarka doğru ticaret kervanlarının geçtiği sınırsız boş kır stepleriyle birleşen Kafkasya, asırlar boyunca dünya ticaret yolları şebekesine dahil olmuş ve dünya ticaretinin en önemli safhalarından birini teşkil etmiştir. Eski Mısır, Babil, Asurya, Fenike, klasik Hellada, eski Yunanistan hatta İran ve Önasya ile Akdeniz havzasının diğer bölgeleri kendi mallarını Kafkasya'ya sevkeder, burada satar ve artanını daha ilerideki komşu memleketlere gönderirlerdi.

Kafkasya yoluyla gelen kuzey ve doğu ülkelerinin mamulâtı ve ham maddeleri, yukarıda adları geçen memleketlere gene Kafkasya'dan ihraç ediliyordu. Kafkasya'da, Ukranya'da, Edil (Volga) boyunda, Ural'da ve Yunan mitolojisine göre efsanevî Hiperborea'nın bulunduğu eski Biarmia dahilinde yapılan kazıların meydana çıkardığı eserler, Kafkasya ile Önasya arasında en eski zamanlarda bile ticarî ilişkilerin mevcut olduğunu isbat etmişlerdir. Komşu memleketler-

deki siyasi faaliyetler veyahut doğrudan doğruya herhangi bir düşman istilâsı yüzünden vaziyette hasıl olan değişmelerin Kafkasya ticaret hayatına tesir etmemesine imkân yoktur. Bu gibi durumlarda ya ticaret yollarının istikameti değişir veyahut belirli bir süre için ticaret münasebetleri kesilirdi. Barış başlayınca veya statüko düzelince, kesilmiş olan ticaret münasebetleri tekrar başlar ve böylece Kafkasya'nın eski ticarî önemi yeniden canlanırdı.

Kafkasya'nın ticaret hayatındaki bu durum eski imparatorluklar devrine böyle olduğu gibi Kafkasya'da Moğolların ve bunların halefleri olan Tatarların yani Cengiz devletiyle Altın Ordu ve Tatar Hanlıkları hakimiyetlerine rastlıyan zamanlarda dahî böyle devam etmiştir. Dünya ticareti için o zamana kadar malûm olmayan, lâkin keşfi derhal geniş ufuklar açan yeni deniz yolları dahi Kafkasya'nın ticarî önemini kaybettirmedi. Fakat Rusya kendi etnik sınırlarını aşarak Edil nehri ve Karadeniz sahillerinde yerleştikten sonra vaziyet tamamiyle değişti. Şöyleki kuzeye ve doğuya giden ticaret yolları, ticaretle hiç alâkası olmayan hatta ticarî bir an'anesi bile bulunmayan Moskova'nın eline geçti. Rusya, Kafkasya milletlerinin esaretiyle biten 300 senelik savaşlarla Kafkasya'nın hayatını altüst etti. İstiklâlini kaybeden Kafkasya'nın dünya ticaretindeki rolü de nihayet buldu. Kafkasya, dünya ticaretinde müstakil mevkiini muhafaza ettiği müddetçe, yani Yakın Doğu ile Karadeniz havzasında binlerce yıldanberi kurulmuş olan düzen, ön safta yer alan ticarî ehemmiyetini olduğu gibi muhafaza etmişti. O dereceki Kafkasya'nın komşuluğunda yaşamış ve tarihte silinmez izler bırakmış büyük imparatorlukların doğuş ve çöküşleri bile bu

vaziyeti deęiřtirmemiřlerdi.

Kafkasya, asırlar boyunca kuzeyle ve batıyla doğu arasında sadece yaklaştırıcı bir rol oynamakla kalmamış, aynı zamanda bir çok milletleri ve ırkları da birleştirmiş ve nihayet manevî ve maddî kıymetlerin mûbadelesinde bizzat kendisi de mûhim rol oynamıştır.

Kısmen asırların karanlıklarında çoktan kaybolmuş olan bir çok milletler ailesindeki Kafkasya milletlerinin rollerini tasvir eden bu memleketin ticaret tarihi, yukardaki iddiayı iyice izah ve isbat eder.

ESKİ KAFKASYA AHALİSİNİN İKTİSADİ HAYATI

Ticaret, toplumun iktisadî faaliyetinde en önemli unsuru teşkil ettiğinden, Kafkasya'nın eski ticaret şekilleri üzerinde durmak ve o devirlerdeki Kafkasya ahalisinin iktisadiyat bakımından ne vaziyette olduğunu anlatmak isterim. Eski yazarlar bu hususta bize çok kıymetli belgeler bırakmışlardır.

Bugünkü coğrafi taksimatın tersine olarak o zamanlar Asya kıtasının bir parçası sayılan Avrupa'nın hududu Don nehrinde bitiyordu. Buradan başlayan Kuzey Kafkasya steplerinde göçebe bir hayat hüküm sürmekte idi. Memleketin dağsız, düz sahadan ibaret oluşu, ahalinin seyrek bulunuşu kâfi derecede yağmurun yağmaması ,iktisadî nizamın bu şeklini icabediyordu.

Göçebelerin hayatına dair çok olumlu bilgiler veren Yunanlı bilgin Hippokrates (Milâttan önce IV - V inci asırda yaşamıştır) göçebe halkın, 4 - 6 tekerlekli ve bir kaç çift öküz tarafından çekilen arabalar üzerine yerleştirilmiş yurtlarda yaşadığını, hareket esnasında kadın ve çocukların içinde oturduklarını, erkeklerin de at üzerinde onlara refakat ettiklerini yazmaktadır. Koyun, sığır ve at sürüleri, sahiplerinin arkasından giderlerdi. Hayvanlar için yeteri kadar ot

bulunan yerlerde konaklarlar ve bu otlar bitince tekrar yollarına devam ederlerdi. Göçebeler et, at sütü ve bundan mamul ippaka denilen peynir ile karınlarını doyururlardı. Böylece zamanımızdaki Orta Asya göçebelerinin hayatını hatırlatan bir geçim düzeninin Kafkasya bozkırlarında hüküm sürdüğünü hükmedebiliriz. (1) Esasen böyle bir basit iktisadî hayat şekli hüküm sürmekle beraber günden güne artan başka ihtiyaçlar göçebelerin dünya ticaret sistemine girmesine sebep olmuştur. Arkeolojik kazıların meydana çıkardığı eski eserler eski Yunanistan Hellade'dan ve Ön-Asya'dan buralara bir takım mamul eşyanın geldiğini isbat etmektedir. Zamanla Yunan âdetlerinin etkisi altında kalarak bu iptidailik ortadan kalkmağa ve yerini mamul eşyaya terketmeğe başlayınca, Yunan tacirleri tarafından getirilen mallara ihtiyaç da arttı. Bu değişikliği Yunan tarihçisi Herodot, Yunanlılaşmış iki göçebe zadegânına tahsis ettiği "Anaharsisa ve Skila" isimdeki eserinde anlatıyor.

Bu iktisadî göçebe hayatı eski Kafkasya Albanya'sına dahil bulunan Azerbaycan steplerinde dahi aynen geçerliydi. (Malûmdurki Balkan Albanyası Arnavutluktur.) Plinius, Kura nehri havzasındaki bütün steplerde Albanyalıların yaşadığını (2), Strabon da mezkûr Albanyalıların çobanlık ederek ve göçebe hayatı sürerek geçindiklerini açıkça kaydederler. (3) Çok eski zamanlarda Kafkasya'da göçebe hayatı sürenlerle beraber çiftçiler de yaşamakta idi. Kuzey-

(1) Hipp. - De Acribus, aquis et Loces (K. Gan. - İzvestiya drevnih i Rimskih pisateley o Kavkaze. Tiflis 1884)

(2) Bl. Historia Naturalis.

(3) Strabones Geographica (V.V. Latışev - İzvestiya Drevnih Pisateley Greçeskih i Latinskih o Skifii i Kavkaze - S P T bg - 1893.

de ziraatle uğraşanlar daha sonra Bizans İmparatorluğuna dahil olan deniz kenarlarında yaşayan halktı. Kuban ve diğer büyük nehir vadilerinde yaşayanlar da ziraatle uğraşırlardı. Strabon, büyük Kafkasya dağ silsilesinin kuzey eteklerinde yaşadıklarını kaydettiği efsânevi Amazonlar (muharip süvari kadınlar), çobanlıktan başka ziraat ve bağcılık da yaparlardı.

Güney Kafkasya'da Kolhida, İberya ile Albanya'nın bir kısmında halk ziraatle iştiğâl ederdi. Güney Kafkasya'nın zengin tabiatı ziraate çok müsaittir. Hatta eski Yunan şairi Homerin destanı Odise'de bile bu toprakların verimliliğinden söz edilmiştir. Strabon da bu toprakların senede iki, üç, hatta dört ke-re mahsul verdiğini yazıyor. (1)

Yunan ve Roma müellifleri Kafkasyadaki arıcılık ve bağcılıktan da sık sık bahsederler. Arıcılıkla bilhassa iklimi ve bitkileri çok zengin olan Karadeniz mıntıkasındaki halk meşgul olurdu. Kafkasya balına dair bilgileri yalnız eski müelliflerin eserlerinde değil, Karadeniz sahillerini ziyaret eden orta çağ gezginlerinin hatıralarına ait eserlerde dahi görürüz. En eski Kafkasya ahalisinin iktisadî hayatından bahsederken, avcılık üzerinde de durmak icabeder. Kafkasya'da avcılıkla yalnız göçebeler değil, toprağa bağlanmış olan çiftçiler de meşgul olurdu. İlk zamanlarda ancak kendi ihtiyaçlarına terk edilen post ve deri gibi av ganimetleri, daha sonra batıyla ticarî ilişkiler geliştikçe, ihracat maddeleri arasında mühim yer almağa başladı.

Zamanımızda bile çok zengin ve çeşitli olan Kafkasya'nın hayvan cinsleri, söz konusu devirlerde

(1) Strabonis Geographica

daha zengin ve mütenevviydi. Bu hayvanlar arasında bilhassa derilerinden kıymetli kürkler yapılabilenleri mühim bir mikdar teşkil ederdi.

Eski müelliflerin, ehlileştirilmiş zeki av köpeklerinden bahseden hatıralarına bakılırsa Kafkasya'da avcılığın da o zamanlar çok ilerlemiş olduğu anlaşılır. (Plinius, İberyâ Kralı tarafından Makedonya'lı İskender'e iki av köpeğinin hediye edildiğinden bahsetmektedir.)

Bu gibi av köpekleri ise ancak avcılık kültürünün yüksek bir mertebede bulunduğu yerlerde yetiştirmek kabildir.

Kafkasyada balıkçılıkla da işgal edildiğini kaydetmeliyiz. Balıkçılık, bilhassa bugünkü Azak denizinden ibaret olan Meotida sahillerinde toplanmıştır. Avlanan balıklar Yunan tüccarlarına satılırdı. Kafkasya yalnız ham madde menbaı değil, aynı zamanda metalürjinin de çok inkişaf etmiş olduğu bir sahâ idi. Hatta metallürjinin (maden sanayiinin) burada doğmuş olduğuna ihtimal verenler de vardır. Meselâ, Fransız arkeologu Bertrant Avrupa tunç kültürünün doğuşunda Kafkasya'nın başlıca rol oynadığını iddia eder. (1)

Amerikalı Speiser dahi eski metallürjinin Kafkasya'da doğup oradan güneye yayıldığını ve güneyde eski Elâm kültürünü tesis ettiğini ileri sürmektedir. (2)

Bu ve buna benzer iddialar kuvvetli esaslara dayanıyor. Eski zamanlarda Kafkasya'da metallürjinin

(1) A. Bertrant - Archeologie Celtique et Gauloise-Paris 1876, s. 193 - 194

(2) E.A. Speiser-Mesopotamyan Origins, The Basic Population of the Near East. Philadelphia 1930.

mevcut olduğunu, burada keşfedilmekte olan bakır, çinko ve diğer madenî eşya isbat etmektedir. Büyük Kafkas dağ silsilesinin bütün kuzey yamaçları, eski zamanların bıraktığı maden ocaklarının artıkları ile doludur. Kafkasya dağlarının güney yamaçlarıyla küçük Kafkas silsilesinin de bu ocaklardan hâli olmadığını iddia etmek mükündür.

Elde edilen arkeoloji eserleri, bu memlekette yalnız metallürjinin değil, iptidâî maddelerin işletilmesi işinin de yüksek bir mevki almış olduğunu göstermektedir. Malûm Kuban mezarlarından çıkarılan madenî eşya, Kafkasya arkeolojisinin bir başlangıcı oldu ve yukardaki iddiaları teyit eden zengin deliller verdi. Son zamanlarda yapılan kazı ise bütün Kafkasya'ya şamil, kâfî miktarda eserler meydana çıkardı. Bu eserlerden Güney ve Kuzey Kafkasya'nın bir çok yerlerinde maden ocaklarıyla madenî eşya imal eden müesseselerin mevcut olduğu anlaşılmıştır.

Arkeolojinin bize verdiği eserler, eski muharrirlerin verdikleri malûmatı tamamiyle teyit ederler. Eski Yunan Hakimi Aristo'nun verdiği malûmata göre, tuncu en iyi eriten ve imal eden Skit'ler ve Lid'ler olmuştur. Netekim daha eski Yunanlılar, bu sanatın Skit'lerden daha evvel Kuzey Kafkasya kabileleri arasında yayıldığını bildirmişlerdi.

Milâttan önce VI ıncı asırda yazılmış olan Tevratın maruf Ezehiel metninde, Fenikelilerle Suriyelilere, kendilerinin yapmış oldukları tunç mamulâtı satan, Tubal ve Meşeh namında iki kavimden bahsolutmaktadır. Tuballer Tiberen'ler ile birlikte Gürcülerin en tanınmış ve en eski kabilelerinden biri olan İberlerdir. Meşeh'ler ise, yine Gürcü kabilelerinden biri

olan ve Iberlerin komşusu bulunan Moszeh'lerden-
dir.

Demir imâli ile maruf Halib'lerin de Gürcü kabilelerinden olduğu malûmdur. Halib'ler aynı zamanda gümüş de imâl ederlerdi. Bundan başka Kafkasya'da altın madenlerinin de işletilmiş olduğunu ve altın işlemesiyle maruf altınyun efsanesinin çok sıkı bir münasebeti olduğunu da kaydetmeliyiz. Bütün bu deliller, eski dünyanın iktisadî münasebetleri üzerinde tesirsiz kalamazdı.

Bu kısımda bahsi geçen meselelere şunu da ilâve edelim ki, Kafkasya'nın en eski zamanlarına ait iktisadî vaziyeti, bu memlekette yalnız transitçilik rolünü oynamakla kalmamış, aynı zamanda müstakillen kendi mamulâtını ihraç ve yabancı memleketlerin mallarını da ithal etmek imkânlarını temin etmiştir.

ESKİ TİCARET YOLLARI

Her yerde olduğu gibi Kafkasya'da da kara ticareti, deniz ve nehir ticaretinden daha evvel başlamıştır. Kafkasya yoluyla Asyadan Avrupa'ya ve Avrupa'dan Asya'ya ticaret kervanları geçerdi. Deniz yollarının keşfinden daha önceki asırlara ait Kafkasya madenî mamulâtının bir çok memleketlerde yer altından meydana çıkarılması, Kafkasya'nın diğer memleketlerle çok eski zamanlardanberi kara ticareti yaptığını isbat eder. Kafkasya kökenli madenî mamulâtın örnekleri eski eser kazıcıları tarafından yalnız Küçük Asya'da değil, Avrupa ülkelerinde, hatta Ural'da ve Ural arkasındaki ülkelerde dahi meydana çıkarılmıştır.

Bununla beraber tarihi devirlerde Kafkasya'da kara, nehir ve deniz yolları gibi ticarî ilişkilerin hepsi hakkında malûmat mevcuttu. Genellikle bu kara ve deniz yollarının her üçünden de yararlanılmaktaydı. Başlıca ticaret yolu, her zaman olduğu gibi yine Karadenizden ibaret olarak kalmıştır.

Eski Roma bilginlerinden Plinius'un sözlerinden, Argonaut'lar zamanına kadar Karadeniz'de özellikle Marmara ve Boğaziçi halkının ulaşım yaptıkları anlaşıyor, gerçek bir gemi ile ilk defa olarak Karadenize

açılan, Argonaut kahramanlarından Yazon olmuştur. Şu kadar var ki ancak Kafkasya kıyılarında (Milâttan önce VI - VIII inci asırlarda) Yunan kolonileri kurulduktan sonradır ki, Karadeniz önemli su yollarından biri halini aldı. O zamandan başlayarak Karadenizi Doğu ülkeleriyle bağlayan başka ticaret yolları da meydana geldi. Bu ticaret yollarından en çok kullanılanı, Avrupa'dan Hindistan'a giden yol adını verebileceğimiz ana hattır. Bu yol, Karadeniz'den gelen Yunan gemilerinin Kafkasya'ya yaklaştığı Rion nehri mansasından başlardı. Oradan ticaret malları kayıklarla Rion ve Kvirli nehirleri yoluyla Şarapana'ya sevkolunurdu. Yunan coğrafya bilgini Strabon'un rivayetine göre, Şarapana o zamanlar hem şehir, hem de müstahkem bir kale imiş ve mallar karayoluyla Kura nehrine kadar buradan aktarılmış. Hatta Strabon Suran dağlarından aşan bu kara yolundan Kura nehrine beş günde gidildiğini bildiriyor. Kura nehrinden itibaren yine kayıklarla Hazer denizine, oradan da Oxus (Amuderya) ve Baktery (Belh) yoluyla Hindistan'a varılırdı. (1)

Ayrıca Uzak Doğu'ya giden bir kolu daha olması lâzım gelen bu Hindistan yolu, Yalnız Avrupa'dan Asya'ya değil, Asya'dan Avrupa'ya da mal ihraç edilmesine yarıyordu. Plinius, Romalıların Şarapana'daki ticaretlerinden yüzde yüz nisbetinde yarar sağlandığından söz ettikten sonra, bu ticaret yüzünden Roma'da altının son derecede azaldığını da eklemektedir. Onun verdiği bilgiye göre Roma, her yıl Şarapana'ya yüz milyon altın "sester" gönderiyormuş ki,

(1) A. Eritsov.- İstoriçeskiy oçerk torgovih putey soobşeniya v drevnem Zakafkazil (Sbornik Svedeniy o Kafkazy II, Tiflis 1871)

bundan da Roma dış ticaretinin ihracatın ithalâtta az bulunmasıyla passif ve açık olduğu anlamını çıkarabiliriz.

Ayrıca Kuzey Kafkasya'da muhtelif su ve kara ana yolları kuzeye doğru da uzanıyor. Bu yollar da Hindistan'a ve Uzak Doğu'ya gitmekle beraber daha çok doğu ülkeleriyle ticarî ilişkilerini sağlıyordu. Bu yolların Taman yarım adasıyla Don nehri mansasındaki Tanais'den ibaret olan deniz sahillerindeki ilk başlangıç bölgesini Yunan kolonileri teşkil ederlerdi. Ticaret malları, Kuban ve Don nehirleri veya kara yoluyla Volga'ya, Dinyeper'e ve daha kuzeylere sevkolunmakta idi. Don nehri ise Maniç, Kuma nehirleri ve göller şebekesiyle ve Hazer deniziyle birleşirdi.

Hazer denizine çıktıktan sonra ticaret malları, yukarıda açıklanan Kura-Hazer Oxus üzerinden doğuya doğru yollarına devam ederdi. Bu ticaret yollarından kuzeydeki ana hattın önemi, güneydekine nisbeten daha büyüktü. Bu itibarla, İtalyan kolonistleri ve Altın Ordu devirlerinde de bu yolun kendi önemini korumuş olması hiç de olağandışı görülmemelidir.

Bu iki temel harici ticaret yolu, kara ve su, Kafkasyayı kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye doğru ayıran dahilî kara ticaret yoluyla tamamlanırdı. Bu yollardan biri Büyük Kafkas dağ silsilesi ortasındaki "Daryal geçidi"nden, diğer de Hazer denizi sahili boyunca Derbent'ten geçerdi. Karadeniz sahili dağlık ve karadan geçilmesi zor olduğu için önemli bir rol oynayamıyordu. Güneyden kuzeye ve kuzeyden güneye giden bu iki ana hat, Kafkasya'nın en eski kara ticaret yollarını teşkil ediyordu. Henüz yelkenli gemiler icat edilmediği zamanlarda, ticarî ilişki bu yollar vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Hariçte deniz ticaret yolla-

rının keşfinden sonra dahi, kara yollarını deniz yollarına tercih eden tüccarlar sayesinde bu yolar, önemlerini yine kaybetmemişlerdir. Batılı tüccarları Kafkasya'da görünmeğe başladığı zamanlar, bu kara ticaret yolları özel bir önem kazandılar. Bu da, kervancılığın doğululara mahsus olup özellikle Araplar tarafından ihdas edilmiş olmasıyla açıklanmaktadır. Bu sebeptendir ki, Kafkasya'daki kervan yolları hakkında en mükemmel tasvirleri Arap muharrirlerinde buluruz. Hazer denizi kıyılarını izleyen Arap tüccarları, Hazer devletinin başkenti olan ve Volga sahilinde bulunan İtil şehrine ve oradan da Volga sahili ile Türk-Bulgar devletinin topraklarına kadar giderlerdi. Bu tüccarlar aynı yollardan geçerek Karadeniz, Dinyeper nehrine hatta Baltık denizine ve Skandinavya'ya kadar varırlardı. Kuzey Kafkasya yoluyla Karadeniz kıyılarına giden kervan yollarından söz eden Mesûdî bu yolun en kısa ve en güvenilir bir yol olduğunu ve aynı zamanda medenî halkla meskûn bir araziden geçtiğini kaydetmektedir.

Yukarda sözü geçen baş yollardan başka mahallî ehemmiyeti haiz bir çok diğer yollarda vardı. Bugünkü Abhazya dahilinde olup Yunanlılara ait önemli bir ticaret merkezi olan Dioskuria'dan, Kafkasya dağları üzerinden kuzeye bir yol giderdi. Gürcüstan, Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya ticaret merkezleri, mahallî yollar vasıtasıyla birbirine bağlanmışlardı.

Dahilî Kafkasya yollarının çoğu, yalnız yüklü hayvanların geçmesine müsaitti. Düz yerlerde ise ancak yağmursuz ve kuru mevsimlerde araba nakliyatına imkân vardı. Onun için. Ermeni tarihçisi Papas Magaki'nin rivayetleri bizi hayrete düşürmemelidir.

Bu tarihçiye göre Moğollar, Kafkasya'yı zaptettikten sonra Gürcüstan, Ermenistan ve Azerbaycan halkını "araba ile rahat geçilebilmek için" dağları ve tepele-ri yıktırıp düzeltmeğe mecbur etmişlerdir. (1)

(1) Monah Magaki-İstoriya Naşestviya strelometateley. St. Peterbug 1870

KAFKASYA'NIN YUNAN KOLONİSTLERİNDEN ÖNCEKİ VE SONRAKİ TİCARET DURUMU

Karadeniz'in Kafkasya ve bunun kuzeyindeki kıyılarda Yunan ticaret kolonileri, milâttan önce (VI - VIII asırlarda) meydana gelmiştir. Bu tarihten sonradır ki, Kafkasya, uluslararası ticaret ilişkilerindeki mevkiini kuvvetlendirebilmiştir. Fakat Yunan kolonist ve tüccarlarından önce de komşu milletler, Kafkasyayı tanır ve bununla karşılıklı ticaret yaparlardı. Arkeolojinin meydana çıkardığı eserler, Yunanlıların Karadeniz'de gözükmelerinden çok evvel, Kafkasya madenî mamulâtının komşu ülkelere girmiş olduğunu isbat etmektedir. Kafkasya'nın yalnız kendisine yeterli olacak kadar değil, Ön-Asya ile Avrupa'ya dahi ihracat merkezi teşkil edecek derecede metallürjiye ve madeni sanayiye malik olduğunu gözönüne alınırsa, bu durumun pek tabii olduğu anlaşılır. Yukarıdaki düşünceleri gözönünde tutarsak sözü geçen devirlerde Kafkasya ihracatının daha çok madenî mamulâttan ibaret olduğunu iddia edebiliriz.

Coğrafi durumuna göre Kafkasya, daha eski zamanlarda bile kendi mamulâtının iki yönde, yani, biri Don ile Volga'ya ve bunların daha ilerisindeki stepelere olmak üzere kuzeye, diğeri de Küçük Asya'ya, Irak

ve İran'a olmak üzere güneye doğru sevkedebiliyordu. Pek tabii olarak kara yoluyla gidenler nehirden nehire ve komşudan komşuya geçerlerdi. O devirlerde kervan ticaretinin var olup olmadığı belli değildi. Yalnız deniz ticaretinin, deniz sahillerine münhasır olduğunu kaydedebiliriz.

Başlıca ihracat maddelerini, o zamanlar, bakır ile tunç ve bu maddelerden mamul ev eşyaları ve harp malzemeleri teşkil etmiş olması muhtemeldir. Kafkasya'dan altın ve gümüş dahi ihraç olunduğuna şüphe edilemez; çünkü bu madenlerin Kafkasya'da çıkarıldığı uzun tarihi bir anane ile sabittir. Fakat Kafkasya mamulâtının Ön Asya'ya girdiği tarihin başlangıcını tayin etmek müşküldür. Yalnız şukadar söyleyebiliriz ki, şimdiye kadarki kazıların meydana çıkardığı eserler, daha milâttan önce VI cı asırda, Kafkasya'da madenî mamulât mevcut olduğunu göstermektedir. (1)

Ön Asyada medenî seviye yükseldikçe Kafkasya'dan söz konusu ülkelere imal edilmiş madeni eşya akmağa başladı. Bu zamanlarda tunçtan ve altından yapılmış kıymetli kaplar, küçük heykelcikler ve diğer muhtelif mamulât buralara ithâl olunurdu.

Yunanlıların Karadeniz'de ortaya çıkışıyle, Kafkasya ve Ön Asya medenî merkezleri arasındaki ticaret ilişkileri kesilmemiştir. Yalnız bunun aracılık rolünü Yunan tüccarları ellerine almışlardı.

Yukarda kaydettiğimiz Ezeiel Tevratında, Tyr (Sur) ticaretine dair şu satırlara rastlıyoruz:

"Yavan, Tubal ve Meşh'ler seninle ticaret ya-

(1) A.A. Jessen - B.E. Degen-Kovalevskiy-iz İstoriİ drevney metallurgii Kavkaza; Sos. - Ekon. neşriyatı. Moskova-Leningrat 1935

parlardı ve tunç eşyalarını senin mallarınla değıştirirlerdi.”

Yavanlar bildiğımız Yunanlılardır, Tubal ve Meşh’ler hakkında ise yukarda bahsettik. Bundan, Tuballarla Meşh’lerin mamulâtı Yunanlıların aracılığıyla Fenikeye, Tyra (Sur)a diğerk ölkelere ithal edildiğianlaşılmaktadır.

Kafkasya’ya gelen ilk Yunanlılar bir çok koloniler kurmuşlardır. Bunlardan en tanınmışları bugünkü Abhazya’da Dioskuria, Taman yarımadasında Tanogoria, Hermonasa ve bugünkü Ker civarında Pantikapea kentleri idi. Çok geçmeden Pantikapea’da daha sonra (Milattan önce 438 senesinde Spartakos sülâlesi tarafından yerine geçirilen) mahallî Arheanaktitler sülâlesi hakimiyetini ve Bosfor devletini kurdu. Spartakos ve halefleri, bazılarının erkes kavminin ataları telâkki ettikleri ve Meot kabilesine mensup olan Sarmatların iltihak ettiğibir çok Spartakit yani Sportakos teşekküllerin kurucuları oldular.

Spartakitlerin hakimiyetleri devrinde Pantikapea, büyük ve zengin bir şehir olmuş ve Bosfor Şark Krallığının başkenti sayılmıştı. Kısa bir zaman içinde Taman yarımadasındaki şehirlerle Don nehri mansabındaki Tanais kenti, bu Şark Krallığının içine alındı. Sportakos sülâlesinin son hükümdarını teslim olmağamecbur eden ve hakimiyetini Küçük Asya’nın önemli bir kısmını da içine alarak Roma’nın tanınmış düşmanı olan Pontus Kralı Mitridat zamanında, Bosfor Şark Krallığı en yüksek pâyesini bulmuştu.

Pantikapea şehrinin siyasî önemine iktisadî kıymeti da uyuyor ve Bosfor Şark Krallığının başkenti olunca da Karadenizde en mühim ticaret merkezlerinden biri haline geliyor.

Yunan tüccarları tarafından Kuzey Kafkasya, Kırım ve diğer güney ülkeleri halkıyla yapılan ticaretin mühim bir kısmı buraya toplanmıştır.

Bu ticaretin en önemli maddesini tahıl teşkil ediyordu. Strabon'un şahadetine göre, Avrupa (yani Kırım) sahillerinde Pantikapea ve Teodosia (Kefe) çevresi ile Asya (yani Kuzey Kafkasya) sahillerinde bire otuz ürün veren geniş tarlalar ekilmekteydi. Hububatı bilhassa Atinalılar alıyordu. Bunların Bosfor Şark Kırallığında, tahıl alıp satma imtiyazları vardı. Demosten'in Leptin'e karşı söylediği bir nutkundan, Şark Kırallığından Atina'ya, her yıl 400.000 medim tahıl ihraç edildiğini öğreniyoruz. Strabon, bu ihracatın senede 2.100.000 medim olduğu zamanlardan da söz etmektedir.

Tahıldan başka tuzlu balık, kenevir, kendir, kereste, katran, deri, kürk ve sair maddeler de ihraç edilmekteydi. Bu malları çok defa yakın yerlerin ahalisi sağlardı. Fakat genellikle onları hazırlayan ve satanlar, kuzey Kafkasyalıları.

Buna karşılık Yunan tüccarları da Yunan ve Ön-Asya mamulâtını ithal ederlerdi. Şark Kırallığının Teodosia, Tanogoria, Gorripia, Sındika'dan ibaret olan Kırım'da Kuban nehri üzerindeki limanlarla kuzey Kafkasya sahilinde bulunan diğer limanlar da bu ticarete yardımcı rol oynamakta idiler. Bütün bu şehir ve limanlar, (özellikle Pantikapea) aynı zamanda Yunanistan ile doğu ülkeleri arasında, transit rolünü de yerine getirirlerdi. Bu transit malları, kervanla Tanais'ten ve Kuzey Kafkasya toprakları üzerinden geçirdi. Bunlardan başka adları geçen limanlarda yalnız mahallî ölçüde değil, dünya mikyasında dahi ticarî alış verişler yapılmaktaydı.

Şarapana'dan Hazer denizine giden ticaret yolu üzerindeki kentler de, Şarapana ile birlikte aynı rolü yerine getirmekte idiler. Kaydettiğimiz gibi Şarapana, Riyon yoluyla Karadenize giden ticaret yolunun son merkezi idi. Kara yoliyle Küra'ya giden malları da buradan gönderiliyordu. Onun için bu şehir uluslararası bir değiş tokuş merkezi haline gelmiş ve ticaretle uğraşan ve yerlilerden ibaret olan halkıyla dolmuştu. Riyon nehri mansabında, Yunanlı tüccarlar elinde bulunan Tasis şehri vardı. İmparatorluk devrinde bu şehirde, Romalılardan mürekkep bir garnizon bulunuyordu.

Önceleri Yunan tüccarlarının Hindistanla doğrudan doğruya ticaret yapmaya cesaret edemedikleri söylenmektedir. Ticaretin sağladığı kârdan kendi paylarına faydalanmak maksadiyle yerli Kafkasya tüccarları, aracılık işini kendi ellerinde bulunduruyor ve Hindistan'a kadar götüren yolun esrarını Yunanlılara açmak istemiyorlardı. Yalnız uzun bir zaman geçtikten sonradır ki Yunanlılar bu ticaret yolunun esrarına vakıf oldular ve Küra mansabına kadar artık vasıtasız seferler yapmağa başladılar. Burada mevcut olan ticaret noktalarında doğu tüccarlarıyla temasa gelen Yunanlılar, aracılara baş vurmadan ticarî alış veriş yapmayı başardılar. (1)

Şarapana ve Tasis yoluyla muhtelif kokulu maddeler, kıymetli taşlar ve Bahteryä (Belh) dan da çelik ve saire naklolunuyordu.

Bahteryä (Belh) demir mamulâtından bahseden Plinius, bu mamulâtın, demir imalinde ün kazanmış Halip kabilesinin mamulâtına nisbeten daha yüksek

(1) S. Bronevskiy - İzvestiya O Kafkaze. C. I.

olduğunu kaydetmektedir. Elian, Kafkasya Albaniası ve Gürcüstanla Ermenistan''dan bir kısmının dahil bulunduğu Hazer mintikasında, yüksek cinsli ve pek yumuşak yün veren develer beslendiğini ve bu yünden kıymetli kumaşlar dokunduğunu kaydetmektedir. (2)

Aynı zat ticaretten bahsederken, Kafkasya'dan Ekbatan'a (Atropateniye yani Güney Azerbaycanın başkenti idi) kervanla kurutulmuş balık gönderildiğini, bu balıkların da Hazer deniziyle Gökçe gölünde avlandığını hatırlatmaktadır. Yerlilerin balık yağından istifade ettikleri gibi bunlardan bir tür yapışkan madde dahi imal ederlerdi. Uzun müddet dayandığından dolayı şöhret alan bu tutkal ile yapıştırılmış eşya, su da bile açılmıyordu. İmalı için bu yapışkanın kullanıldığı fil kemiğinden yapılan artistik eşya dahi ihracat maddesini teşkil ederdi.

Kafkasya'dan İran'a at ihracatı da yapılıyordu. Yunanlı Coğrafya bilgini Strabon'un rivayetine göre Ermenistan strapı (Genel Valisi) İran Şahına yılda 20.000 at gönderiyordu. Kafkasya'da at yetiştirmesiyle Albanya ülkesi uğraşırdı. Pompey ile yapılan savaş sırasında Kafkasya Albanyalılarının 20.000 suvari çıkarmaları, bu ülkedeki at yetiştirme işinin ne kadar ilerlemiş olduğunu gösteren bir olaydır. Bu atların Mugan stepi ile Karabağ yaylasında yetiştirildiği şüphesizdir.

Bu sonucu bölge ta zamanımıza kadar cins at yetiştirmekle tanınmıştı. İrana ve genellikle Ön-Asyaya, Kuzey Kafkasyadan dahi at ihracatı yapıldığı

(2) K. Gan. - İzvestiya drevnih i Rimskih psateley o Kafkaze. Tiflis 1884.

na şüphe yoktur. Çünkü, kaydettiğimiz gibi, Kuzey Kafkasya steplerinde at yetiştirme işi o zaman çok gelişmişti. Bir ayrıca Yunanlılar devrinde Dioskuria kentinin önemine de dokunmak gerekir. Abhazya'nın bugünkü Sahum şehri civarında bulunan Dioskuria Yunanlılarla Kafkasya kabileleri arasında mühim rol oynamakta idi. Strabon'un yazdığına göre Dioskuria, "Onun kuzeylerinde ve etrafında yaşayan ahalinin umumi bir ticaret merkezi idi." Buraya muhtelif dillerde konuşan 70 kadar millet toplandığını kaydettikten sonra Strabon, bu milletlerin Sarmat kavmine mensup bulunduklarını ve heyeti umumiyelerine Kafkasyalı denildiğini de yazısına ilâve etmektedir. (1)

Bundan, Diskuria şehrinin, eski Yunanlılar nazarında Sarmat kabul olunan fakat aynı zamanda Kafkasyalı adını taşıyan Kuzey Kafkasya kabileleri için, bir ticaret merkezi rolünü oynamış olduğu anlamı çıkarılabilir.

Yerliler Diskuria nehrine ya karadan, veya deniz sahiliyle, ve yahut büyük Kafkasya silsilesini aşarak gelirler ve getirdikleri mallar da madeni eşya (özellikle tunçtan ve bakırdan mamûl şeyler), bal, deri ve ziraat ürünlerinden ibaret olurdu. Satılan bütün bu mallara karşılık, dağlarda her zaman yokluğu duyulan tuz alınırdı. Yunanlılar tuzu Kırım'dan getirirlerdi. Yunan kolonistleri devrinde Kafkasya'da ticaret, genel çizgileriyle böyle bir durumda bulunuyordu. Bu devir, milletlerin umumî muhaceretiyle, yani IV cü asrın ikinci yarısında Hunların ortaya çıkmasıyla sona ermiş oldu.

Hunlar, Bosfor - diğer adıyla Pontus Şark kiralığını ve Azak denizi sahilleriyle Taman yarım ada-

(1) Strabonis Geographica.

sındaki Yunan kolonilerini ortadan kaldırdılar. Bu şehirlerin ortadan kalkması, Karadenizin Kafkasya sahillerindeki diğer kolonilerin de düşmesine sebep oldu. Ticaret merkezlerinin geliri azalmaya, halkın sefaleti artmağa ve ticaret ananesi tamamiyle unutulmağa başladı. Az zamanda mamur ve zengin bir hale gelen şehirlerin yerinde harabeler kaldı.

Genellikle Hunların ortaya çıkışı, bütün Kafkasya ticaretinin sönmesine bir başlangıç teşkil ediyordu. Nitekim, o zamandan itibaren güneyde İranla Bizans arasında asırlarca süren savaşlar başlamış ve güney Kafkasya da bu savaşlara sahne olmuştur. Sonsuz muharebeler ve düşman ordularının istilâsı, nüfusun azalmasına, ticaret bağlarının bozulmasına ve tarihî ticaret yollarının tahrip edilmesine sebep oldu. Asyanın derinliklerinden birbirini takip ederek gelen göç dalgasının baskısı altında, Kuzey Kafkasya da aynı duruma düşmüştü.

Bu durum, Arap Hilâfetlerinin kuruluşuna ve Kafkasya'da Arapların ortaya çıkışına kadar devam etti. Arap hakimiyeti Ön Asya'nın siyasi durumunu bir kaç asır için istikrar temin etmiştir. Volga havzasında yerleşen Hazer Türkleri tarafından büyük bir imparatorluğun kurulması ve bu suretle Orta Asya'dan yeni insan kitlesi akınının da daha VI cı asırda önü alınmış bulunması üzerine, Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde dahi aynı derecede mustakır bir vaziyet meydana gelmişti. Abbasiler devrinde, ticaret sistemiyle o zamanki dünyayı kendî çerçevesine almış olan hilâfet, en yüksek payesini bulmuştu. Kafkasya dahi aynı manzumeye girecek dünya ticaretinin en mühim unsurlarından biri haline geldi.

ARAPLAR DEVRİNDE TİCARET

Arapların Kafkasya'da zuhuru, ilk Halifeler devrinde vukubulmuştu. Bazı kaynaklara göre Araplar, ikinci Halife Omer zamanında, diğer kaynaklara göre de, üçüncü halife Osman'ın hilâfeti zamanında Kafkasya'ya gelmişti. Birinci ihtimal kabuledilirse Araplar, hicretin ikinci on yılında, ikinci ihtimale göre de üçüncü on yılın başlarında gelmiş oluyorlar. (1)

Araplar ilk önce, İranla Bizans arasında bölünmüş olan Ermenistanı aldıktan sonra Gürcüstan'a geçerek Tiflis'i, oradan da doğu'ya dönerek Derbend'i almışlar ve düzlük kısmı Hazerlerin elinde bulunan Dağıstan'a girmişlerdir. Arapların, gerek Hazerler gerekse Dağıstan kabileleriyle yaptıkları muharebeler, milâdi VIII.ci asrın ilk yarısına kadar devam etmiş; Emevî Halifelerinden Hâşim İbni Abdülmelik zamanında (milâdî 732 senesinde) sona ermiştir. Kat'i zaferi elde eden Arap ordusunun başında, bazı Dağıstan rivayetlerine ve bir takım yazılı kaynaklara göre, Halifenin, Ebu Müslim adıyla tanınmış olan kardeşi Müslim Bin Abdülmelik durmaktaydı. Araplar, Hazerlerin binlerce kasabasıyla (bugünkü Tarki) diğer bir çok Dağıstan şehirlerini işgal ederek, buralara, kendi hakimlerini ve garnizonlarını yerleştirdiler. (2)

(1) Hasan el Kadarî - Âsâri Dağıstan.

(2) M. Tomara - Babek. - Moskova 1936.

Evvelce de kaydetmiş olduğumuz gibi, iktisadî bakımdan Arapların hakimiyeti, bilhassa Abbasiler devrinde, çok faydalı olmuş ve Kafkasya ticaretinin yükselmesine yardım etmiştir.

Bilindiği gibi, Abbasiler devri, Arap devletinin iktisadî, siyasi ve medeni inkişafının en parlak bir devrini teşkil eder. İmparatorluğun merkezi, Şam'dan alınarak hilâfetin merkez noktasında bulunan ve bütün On Asya ticaret yollarının birleştiği bir yer olan Bağdat'a naklolunmuştur. Abbasiler, ilmî ve güzel sanatları çok himaye ederlerdi. Barış siyasetini seçtikleri zaman, Çinliler, Türkler ve Hindistan hükümdarlarıyla dostluk münasebetleri kurmuşlardı. Arap devletinin, daimî düşmanı olan Bizans'la yaptığı savaşlar da önemini kaybetmişti. Zira, dahilî ihtilallerle meşgul bulunan Bizans, artık bir tehlike teşkil etmekten çıkmıştı. Keza, son günlerini yaşamakta olan Hazer İmparatorluğu da Araplar için tehlikeli olmaktan çok uzak bulunduğundan, Kafkasya'nın kuzey hudutları da emniyete kavuşmuştu.

Dünyanın dört bir tarafından halifelerin hazinesine akan ve miktarı hesaba gelmiyen altın, Bağdat'ı dünya ticaretinin en büyük merkezlerinden biri haline getirmişti. Buraya, muhtelif memleketlerden her türlü ticaret malları akıyordu. Bu malların başlıca alıcıları: Halifenin sarayı ile zadegân sınıfı mensupları ve başkentin zenginler tabakası idi.

Buraya kadar gelebilen tüccarların satış imkânlarını aşağıdaki rakkamlar açıkça göstermektedir. Harun el Reşit'in oğlu Memun zamanında, Halifeye gündelik masraf olarak 10.000 dirhem veriliyordu. (Dirhem bugünkü frank'a müsavi idi. Fakat dirhemın kıymeti franktan çok daha yüksekti) Onun yalnız hü-

kümdarlık ziynet eşyası 200 milyon dirhem kıymetindeydi. Birinci Abbasi halifesinin karılarından birisinin gerdanlığı 500 bin dirheme alınmıştı. İsrafa örnek olmak üzere, saray hekimlerinden Hristiyan Gabriel'in oğluna ait bir vak'a zikre şayandır: Bu adam, Bağdat'ın en sıcak bir gününde, çok kalın giyinmiş olduğu halde misafirleri kabul etmiştir. Misafirlerin hayretini görünce, duvardaki halının kaldırılmasını emretmiş ve halı kalkınca duvardaki delikten, soğuk bir rüzgâr esmeğe başlamıştır. Esir kızlar, bu soğuk rüzgârı hükümdarlarına doğru yelpazeliyorlardı. Bilâhare, komşu dairenin, uzak dağlardan getirilmiş karlarla dolu olduğu anlaşılmıştır. (1)

Abbasiler devrinde devletin geliri yılda 400 milyon dirheme kadar yükselmişti. İmparatorluğun ileri gelenleri de, aynı nisbette zenginleşmişlerdi. Bütün bu milyonlar ve bu altınlar, Bağdat, Basra ve hilâfetin merkez vilâyetlerindeki diğer şehirlerin tüccarlarını da, haddinden fazla servet sahibi kılmıştı. Bağdat'ta yalnız bolluk değil, daha ziyade, israf hüküm sürüyordu. Bunun için, Arap tüccarlarının, o zamanın bütün ülkeleriyle ticarî ilişkiler kurmuş oldukları garip görülmemelidir.

Özellikle Bağdat, yüz milyonlarca insan topluluğu için yalnız siyasî ve iktisadî değil, aynı zamanda, medenî bir merkez halini almıştı. Bu bakımdan, gerek kendisinden evvel ve gerekse kendisinden sonra gelmiş devirlerdekilere nisbeten Bağdat, cihan payitahtı adını taşımağa daha çok hak kazanmıştı.

Arabistan'ın, İran'ın ve Arap devletini teşkil eden

(1) Svedeniya Arapskih Pisateley o Kafkaze, Armenii i Azerbaycane. Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kafkaza. T. 29.

diğer bölgelerin mallarıyla dolu olan gemiler, Hindistan'a kadar gider ve Hindistan'ın sahil boylarında bir takım müslüman kolonileri meydana getirirlerdi. Bu gemiler Hindistandan Malaka'ya, Sunde adalarına, Çin Hindistanına, hattâ cenubi Çin limanlarına kadar giderler ve oradan da yine Çin, Malakka, Sunde ve Hindistan mallarıyla dolu olarak dönerlerdi.

Kara yoluyla Hindistan'dan, Basra körfezi sahili boyunca; Çin'den de, Orta Asya stepleri üzerinden ticaret kervanları gelirdi. Uzak Doğu'ya kadar giden Arap tüccarları, sattıkları mallarına karşılık, kürk, mum gibi deniz aşırı eşya ve özellikle esir alırlardı. Bu Arapları, Volga sahillerindeki Bulgar ve Hazer başkentlerinde ve eski Kiyef olan Kulayb'da görüyoruz. İşte, Arapların Kuzey ülkeleriyle olan ticaretleri sırasındadır ki, Kafkasya yeniden transit mevkij rolünü oynamaya başlamıştır.

Arap coğrafyacılardan Ebu İshak İbrahim İbni Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, bütün Kafkasya şehirlerini Bağdat'a bağlayan ve bunlardan başka kendi aralarında bulunan, başlıca kervan yollarını ayrıntılarıyla zikreder. (1) Bu ulaşım yolları manzumesinin merkezini, Azerbaycan'ın Berda şehri teşkil etmekteydi. Yazar, burasını, tahıl ve meyvesi bol, büyük bir şehir halinde tasvir etmektedir. Ona göre, bütün Kafkasya'da, Berda kadar büyük ve zengin bir şehir mevcut olmamıştır. Berda ile, yalnız Rey ve İsfahan kıyas edilebilirdi.

Bağdat'tan Berda'ya gelen yol, bugünkü İran Azerbaycanında bulunan Erdebil şehrinden geçerd. Erdebil'den sonra bu yol biri Tiflis'e, diğeri de Arap

(1) Bağdat, bu hususta bir misal teşkil ederd. O zaman bu şehir yüzbinlerce nüfusa maliktl.

yazarlarının Bâbü'l Ebvab dedikleri Derbent'e olmak üzere ikiye ayrılır ve Derbent'ten itibaren de, Semender yoluyla (bugünkü Enderin Avulu civarında bulunan bir Kazak şehri) Hazer İmperatorluğunun Volga boyundaki başkenti olan İtil şehrine kadar uzanırdı. Kervanların on bir günde katettikleri bu yolun, Hazer sahili boyunca gittiği anlaşıyor ki, aksi takdirde, daha uzun sürmesi lâzım gelirdi. Semender'den kuzey-batı istikametinde, yine Hazer şehri olan Sarkele ve Don nehri mansabına ,oradan da, Arap yazarlarının Kuyaba dedikleri İslav Kiyefine giden başka bir yol daha vardı. Arapların Babül Alan dedikleri Daryağ geçidi, geçilmesi zor ve emniyeti az olduğundan, pek istifadeli değildi. Kafkasya, Abbasi devletinin başkentini yalnız Kuzey ülkeleriyle birleştirmekle kalmıyordu. El-İstahrî, Arapların, Kafkasya yoluyla Bizans ile de ticaret yaptıklarını kaydetmektedir. Bütün Küçük Asya tüccarları, Bizans'a gitmek üzere Trabzon'da toplanırlardı. Trabzon yoluyla Kafkasya'ya ve güney ülkelerine Bizans mamulâtı sevk olunurdu. Bu mamulât arasındaki kumaşların, Kafkasya ve Çin'den alınmış iptidai maddelerden dokunmuş olduğu söylenmektedir. Hazer, Bulgar ve Kiyef gibi kuzey memleketlerinden, en eski zamanlarda olduğu gibi kürk, deri, bal, mum vesaire getirirlerdi. Bu ihracat arasında, İslav esirleri önemli bir yer işgal ederdi.

El-İstahrî'nin yazdığına göre, bütün bu sevkîyat, Kafkasya üzerinden geçen kara yoluyla yapıldı. Aynı devrin büyük devleti olan Bizansla dahi, ticarî münasebetlerde, Kafkasya'nın rolü mühimdi. Kırım'daki Bizans kolonileri de (Kafkasya piyasasını çok iyi tanıyan Yunan tüccarları vasıtasıyla) Kafkasya ile sıkı ticarî münasebetler kurmuşlardı.

O devrin ticarî alış verişlerinde Kafkasya, yalnız pasif bir rol oynamakla kalmıyordu. Kafkasya, sahillerinin, zengin Yunan kolonileriyle mamur bulunduğu klâsik zamanlarda olduğu gibi, doğuyla batı arasındaki ticarî ilişkilerde yine sadece aracılık rolüyle yetinmeyip, belki kendi mallarını da dünya piyasasına sevkeder ve bunları diğer ülkelerin mallarıyla değişirdi.

Kafkasya'nın, o devirlerde en gelişmiş zamanlarını yaşaması, dünya ticaretinde aktif rol oynamasını kolaylaştırıyordu. IX.uncu ve X uncu asırların Arap yazarları, Kafkasya şehirlerinin zenginliğini bir ağızdan teyit ederler. (1)

Kafkasyanın iktisadî bakımından iyi bir durumda olmasına, Arap hakimiyetinin barış devri yardım etmiştir. Arap Coğrafyacıları, o devirde Kafkasya'da tarımın ve bağcılığın çok ileri gitmiş olduğunu kaydederler. Tarım ve bağcılıkla yanyana olarak hayvan besleme, ipekçilik vesaire de ilerlemişti. El-İstahri'ye göre, o devirde Kafkasya'da cins koyun, sığır ve sair hayvan sürüleri beslenmekteydi. Boyları çok küçük olan Kafkasya atlariyle, Kafkasya develerinin, Arap atları ve develeriyle rekabet edemedikleri de ayrıca kaydolunuyor. Şehirlerde muhtelif sanatlar gelişmişti. Deniz, göl ve nehir sahillerinde balıkçılıkla meşgul olunurdu. Madencilik de çok ileri gitmişti. Arap coğrafyacıları, Kafkasyada bakır, gümüş ve altın çıkarıldığını kaydederler. (2)

Maden çıkarma işini, çıkarılan madeni işlemek

(1) Svedeniya arapskih pisateley o Kafkaze, Armenii i Azerbaycane. Sbornik materialov po opisaniu mestnostey i plemen Kafkaze. T. 32.

(2) Yusuf Aksaylı: Aul Hudojnikov. "Severnii Kafkaz" No. 27 1936.

sanatı bütünlerdi. Dağıstan kuyumculuğu çok şöret kazanmıştı. Kubaçı Aulunun kuyumculuğu Araplarca bilindiği gibi, onlardan daha evvel İranlılarca da biliniyordu. Türkçe kuyumcu kelimesinden gelen Kubaçı, Farsça zerger demektir. Onun içindir ki, eski İranlılar bu köye Zergeran Aulu demişlerdir. Kubaçı-Zergeren Auluna dair, Sasani Şahlarından Nûşirvan zamanında (VI inci asır) bazı bilgiye rastlıyoruz. Arap yazarlarından Belazuri (IX uncu asır) ve Mesudî (X uncu asır) dahi, bu köyün kuyumculuktaki maharetinden sitayişle bahsederler.

Bu tafsilâttan, Kafkasya ahalisinin Arap devrindeki iktisadî teşkilâtının çeşitli ve çok cepheli olduğunu görüyoruz. Buna, ahalinin yoğunluğunu da ilâve etmek lâzımdır. Azerbeycan tarihçilerinden Abbaskulu Aka Kutsi Bakihanof "Gülistanı İrem" adlı eserinde Mesudî'nin Albanya hakkındaki sözlerine dayanarak, bu hususta şunları yazmaktadır: "Bir köyde horoz öttüğü zaman, sesine, diğer köylerin horozları cevap verirlerdi" (1).

Bütün bunları göz önüne aldığımız vakit, o devrin dünya ticaretinde Kafkasya'nın önemli bir mevki işgal etmiş olmasını pek tabii buluruz.

Kafkasya'dan ne gibi maddeler ihraç olunuyordu? El-İstahri ve diğer Arap yazarları bu hususta bize yeterli bilgi veriyorlar. İhracat maddelerinden biri, kökünden mükemmel boya çıkarılan ve türkçe kök boyası, Arapca Fuvvet denilen bir nebat idi. Bu nebat büyük ölçüde yetiştirilir ve özellikle köylerde halı ve kumaş boyanmasında kullanıldıktan başka geniş ölçüde İran'a, Irak'a ve Hilâfetin diğer şehirlerine de

(1) Abbaşkulu Aka Kutsi Bakihanos - Gülistanı - İrem - Azerbaycan tetkik ve tettebbüü cemiyeti neşriyatı. Bakû 1926.

ihraç olunurdu. Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın ova kısımlarında yetiştirilen bu nebat, söylendiğine göre, çok gelir temin ederdi. Dünya piyasasında kimyevi boyalar peyda oluncaya kadar da şöhretini muhafaza etmiştir. Bu boyadan başka "Kırmız" denilen bir boya daha ihraç edilmekteydi. Bu boya da, ilkbaharda peyda olan "Kırmız" adını taşıyan böceklerden alınırdı.

Ihracat maddelerinden birini de pirinç teşkil ederdi. Pirinç bilhassa kuzeyde Hazaristana ihraç olunurdu. (Güneyde Kafkasya ile sınırlı olan İran'a, Doğuda Türkistan'a ve diğer memleketlere dahı pirinç ihracatı yapıldı). El-İstahrinin rivayetine göre Hazaristan ahalisi, en çok pirinç ve balıkla geçinirdi. (Tabii burada sahil boyu ahalisi kasdedilmektedir. Çünkü, Bozkır kısmındaki ahalinin yiyecek maddelerini yalnız sürüler verirdi).

Bahçecilik ürünlerinden bol miktarda ceviz, kestane ve incir ihraç olunmaktaydı. El-İstahrinin yazdığına bakılırsa, Kafkasya cevizi, Semerkant cevizinden daha çok beğenilmiş. Hele, Kafkasya'nın incirine, hiç bir memleketin inciri yetişemezmiş. El-İstahri, Kafkasya kestanesinin, Suriye kestanelerinden daha lezzetli olduğunu belirtiyor. Derbent mıntakasından ise, yalnız bu havalide yetişen zafran ihraç olunuyordu.

Ihracat maddeleri arasında balığın da mühim yeri vardı. Balıklar arasında "Şurmahi" denilen bir cins çok tanınmıştı. Bu balıklar, Kür ve Aras nehirlerinin mansaplarında avlanırdı. "Şurmahi"nin, bugün dahi Kafkasya sularının en lezzetli balığı sayılan "Şamahı" olması çok muhtemeldir. Balıkçılıkla Hazer ve Azak denizlerinde de meşgul olunurdu. Bu denizler-

de avlanan balıklar, bilhassa Bizansa ve Küçük Asya'ya ihraç olunurdu.

Hayvanlardan at ve katır, ihracat maddeleri arasında mühim yer alırdı. Bu hayvanlar arasında, Berda havalisinde yetişen katırlar çok makbul tutulurdu.

Kafkasya'da, bilhassa bugünkü Kuzey Azerbaycanla Ermanistan'da, yünlü kumaş, halı, hazır elbise, yatak vesaire imal eden bir çok müesseseler vardı. Bu müesseselerin imal ettikleri malar da ihracat maddeleri arasında idi. Bu dokumacılık, sonraları batı Avrupa'da vücade gelen dokuma sanayiinin dayandığı esas ve prensiplere göre kurulmuştu. El-İstahrinin rivayetine göre Araplar, bu maddelere (Ermeni tüccarları vasıtasıyla almış ve tanımış olacaklar ki) Ermeni mamulâtı derlermiş.

Derbent mıntakasından (yalnız bu mıntakada dokunan) hususi bir kumaş ihraç olunmaktaydı. Hatta, Dağıstan'da dokunan yünlü kumaş ve halı da aynı mıntakadan ihraç olunuyordu. İhracat maddeleri arasında ham ipek ve ipekli kumaş da vardı.

Nihayet, Kafkasya'dan yapılan ihracat maddelerinin önemli bir kısmını silâh ve sair askeri teçizat teşkil ederdi. Bu hususta birinci yeri tutan Dağıstan'dı. Silâh imali metallürji sanayiinin tabii bir neticesi idi. Metallürji sayesinde, silâhtan başka madenî ev eşyası da yapıldı. Madenî ev eşyası, dahili ihtiyacı karşıladıktan sonra, harice ihraç olunurdu.

Kafkasya'nın serveti ve iktisadî imkânları hakkında tafsilât veren Arap yazarları, bu memleketteki bolluk ve ucuzluk hakkında da dikkate değer malûmat ilâve ediyorlar. Kafkasya şehirlerini tasvir eden El-İstahri'de şu satırları okuyoruz. "Bu şehirlerde fiyatlar o kadar ucuzdur ki, iki dirhem bir koyun, iki ve-

ya üç man (1) bal bir dirheme alınırdı. Bu memleket-
te yiyecek maddelerinin ucuzluğuna, bu yerleri ziya-
ret etmeyenler aslâ inanmazlardı. (2)

Yabancı memleketlerin tüccarlariyle yapılan ti-
caret alış-verişlerinin önemli merkezlerini Derbent,
Berda, o zamanki Ermenistan'ın başlıca şehirlerin-
den biri olup diğer isimleri Tovin ve yahut Duin olan
Dabil, Tiflis, Karadeniz ve Azak denizi sahillerindeki
bir çok limanlar teşkil ederdi. Bu limanlar arasında
Trabzonla Arapların Azak (3) namını verdikleri ve
Hun istilâsından sonra kurulan Tan (Tanait) şehirle-
ri ön safta gelirlerdi.

Derbent'ten bahseden El-İstahri bu şehrin Er-
debil'den daha büyük olduğunu ve "Hazer denizi sa-
hilinde Serir ve sair kâfir memleketleri için liman teş-
kil ettiğini" kaydetmektedir. Serirden murad, dağlık
Dağıstandır. "Sair kâfir memleketleri" tabiri ile, islâ-
miyetin henüz girmemiş olduğu Kuzey Kafkasya kas-
dolanmakta idi. Yazar Derbent'in aynı zamanda Cur-
can, Tabaristan ve Deylem içinde bir liman teşkil et-
tiğini de ilâve etmektediri (4).

Bu sözlerden, Derbent'in bilhassa adı geçen
memleketlerle ve deniz vasıtasıyla münasebette ol-
duğu anlaşılmaktadır. Bundan, Derbentin diğer mem-
leketlerle ticarî münasebetleri olmadığı manası çıkarı-
lamaz. Fakat bu münasebetlerin her halde çok kü-
çük ölçüde olduğunu söyleyebiliriz.

(1) Bir man iki Rus funtuna yakındı.

(2) Sbornik materyalof po opisaniu mesnostey i plemen Kaf-
kaza.

(3) Kadim Aşak şehri yerinde şimdiki Azor meydana geldi. Bu
şehir edini Azlardan (Yassılardan) almıştır.

(4) Hazer denizinin cenubi garbi, cenubi ve cenubişarki sahilin-
deki memleketler.

Arap hakimiyetinin ilk devirlerinde "Kâfir memleketlerinden gelen tüccarlar, Derbent'in sûrlarından içeriye bırakılmaz, ticarî alış-verişler şehir surundan bir fersah mesafede yapılırdı. Fakat zamanla bu sınırlama kalkmış ve Derbent bütün Dağıstan ile Kuzey Kafkasya için serbest bir liman haline gelmiştir.

Önemli ticaret merkezlerinden biri de Berde şehri idi. Bu şehrin Kür kapıları denilen mahallinde bir fersah murabbaında yer kaplıyan büyük bir pazar yeri vardı. Her hafta bu pazarda yapılan alış verişlere, Hilâfetin en uzak yerlerinden, Hindistan'dan ve sair memleketlerden gelen tüccarlar katılırlardı. (1)

O zaman, Hilâfetin sınır şehrini teşkil eden Tiflis dahî ticarete önemli rol oynardı. Büyük Kafkasya dağ silsilesinin ahalisiyle ve Daryal geçidi üzerinden daha kuzeydekilerle yapılan ticaret bu şehirde toplanmıştı. Kara ve Azak denizlerinin limanları ise Bizansla yapılan ticarete hizmet ederlerdi.

Arap hakimiyeti devrinde Kafkasya'nın ihracat işleri, heyeti umumiyesiyle yukarıda tasvir ettiğimiz şekilde idi. İthalâta gelince, şunu söyleyebiliriz ki:

Türkistan ve Irak yoluyla Hindistan'dan, muhtelif kökler, kokulu maddeler, keramik (çini) eşya ve sair, Bizans'tan, ekseriya Kafkasya ham mallarından mamûl ipeklî kumaş (2), şimal memleketlerinden ise esir ve saire getirilirdi.

XII ci asrın ikinci yarısında Abhazistan kralı Üçüncü Davit Tiflisi zaptederek müslüman hakimleri oradan çıkardı ve Gürcüstanla Abhazistanı kendi hakimiyeti altında birleştirdi. Tiflisin alınmasıyla Kafkasyada Arap hakimiyetinin sona erdiğini kabul ede-

(1) El-İstahri - Aynı eserî.

(2) El-İstahri - Aynı eser.

biliriz. Çünkü Kafkasyanın islâm olan bölgelerindeki Araplar, yerli ahaliyle çoktan karışmış ve özümlemiş (asimile olmuş) idi. Bu Araplar, X-uncu asırdan itibaren çökmeğe yüz tutmuş olan Hilâfetten artık fiilen ayrılmışlardı. Tiflis emirlerinin Bağdatla olan bağılılıkları zahiri idi.

Üçüncü Davit'in tahta oturmasıyle Kafkasya tarihinin yeni bir devresi, Gürcüstan'ın ise altın devri başlıyordu. Bu devir, Kraliçe Tamara zamanı olan XIII-üncü asrın başlarında en yüksek pâyesine erişmişti. Karadenizin güney ve kuzey sahillerinde Venedik ve Ceneviz ticaret heyetleri bu tarihte görünmeğe başlıyor ve eski Yunan kolonilerinin geleneğini canlandırarak Kafkasya ticaretine yeni bir yön veriyorlardı.

İTALYAN TİCARET KOLONİLERİ DEVRİ

Kafkasya'da Arap Hakimiyetinin sona ermesi, Arap imparatorluğunun daha X-uncu asırda başlamış olan çöküş seyrinin tabii bir sonucu idi. Halifenin dünyevi hakimiyetini sınırlayan Selçuk hükümdarlarının XI-inci asırda Bağdat tahtına hakim olmalarıyla bu çöküş de son noktasına varmış oldu.

Arap imparatorluğunun çöküş seyrine eklenen iç anlaşmazlıklar ticarî ilişkileri de etkilemişti. İmparatorluğun enkazı üzerinde yekdiğerleriyle mücadele halinde bulunan bir çok yarı ve tam bağımsız devletin vücuda gelmesi vaziyeti daha karmakarışık bir hale getirmişti.

İşte bu devirde Güney Kafkasya'nın doğu kısmı, Selçuk Türklerinin eline, batı kısmı ise, Üçüncü Davit'in hakimiyetine geçmişti. (1)

Fakat coğrafi vaziyet Gürcüstan'ı, Kafkasya'nın güney hudutlarında olup biten hadiseler dairesine girmeye mecbur ediyordu. İslâm âlemine kırılmaz bağlarla bağlı bulunan Kuzey Kafkasya'nın müslüman kısmı dahi, pek tabii olarak bu hadiselere iştir-

(1) XI-inci asrın nihayetlerinde Azerbaycanın ikinci merkezi olan Gencede Selçuk Sultanı Melikşah'ın küçük oğlu Muhammet hükümet sürüyordu. (Bakihanof-Gülüstanı İrem)

rak edecekti. Bütün bu hadiseler, şüphesiz Kafkasya ticareti üzerinde müsbet bir tesir yapamazdı.

Fakat Kafkasya milletlerinden birisi olan Gürkülerin "altın devirlerini" yaşadıkları XII-inci asrın sonuna doğru Kafkasya sahillinde görünmeğe başlayan yeni unsurlar, bu memleketin ticareti için geniş ufuklar açtılar. Bu unsurlar, bütün dünya ile ticaret yapan girişken Venedik ve Ceneviz tüccarlariydi. O zamanlar Karadeniz boğazlarının hakimiyeti, Bizans'ın elinde bulunuyordu. Öyleki meselâ, Karadeniz'e geçebilmek için Bizans'tan müsaade almak icabediyordu. 1170 senesinde Kırıl Emanuel, ilk defa olarak böyle bir müsaadeyi Ceneviz tüccarlarına verdi. 1199 senesinde ise Üçüncü Aleksey, Cenevizlerin rakipleri olan Venediklere de Karadeniz'e geçmek müsaadesini bahşetti. (1) Fakat Nimfiyon'da 1261 de akdolunan anlaşma ile Cenevizler, rakiplerini bu haktan mahrum etmeğe muvaffak oldular. Bunun içindir ki Ehli Salip İstanbulun zaptedilmesinde Venediklerin yardımlarından istifade eylemişlerdi. Yalnız 4 sene sonradır ki, Bizanslar bu hakkı yeniden Venediklilere iade ettiler. (2)

Bir müddet geçtikten sonra her iki İtalyan cumhuriyeti de Karadeniz sahillinde ticaret kolonileri tesisine başladılar. XII-inci asrın birinci yarısında Cenevizliler tarafından Kırım sahillinde Kaffa (Kefe) tesis olundu ve bu nokta, Ceneviz cumhuriyetinin Karadeniz sahilinde en tanınmış bir ticaret merkezî haline geldi. Bir zaman Pantikapea şehrinin bulunduğu mahalde ise, Venedikliler yerleşti. Azak'ta yani Ta-

(1) F. Brun-Çernoje more-Sbornik izsledovaniy po istoričeskoj geogrffii yunınoy Rossii. Ç. I. Odesa 1897

(2) Aynı eser.

na'da, (şimdiki Azov'un yakınında) yanyana Ceneviz ve Venedik heyetleri oturuyordu. Kara ve Azak denizlerinin Kafkasya sahilleri ise tamamiyle Cenevizlilerin ellerinde bulunuyordu. Cenevizlilerin ticaret heyetleri Kuban nehrinin mansabındaki Ahtar körfezinde, bugünkü Anapa civarında ve Abhazy'a'da, eski Dioskuria şehrinin bulunduğu mahalle Romalıların bir zaman Sivastopol kalesini kurdukları yerde yerleşmişlerdi. Cenevizliler, bu mahallin eski adını canlandırarak kendi kolonilerine katmışlardı.

Karadeniz sahillerindeki bu İtalyan kolonileri, yaşadıkları müddet zarfında, bir çok tehlikelere maruz kaldılar. Unutmamalıdır ki, Doğu Avrupa ile Ön Asya dahi o zamanlar, tarihin en buhranlı bir devrini yaşıyordu. Bu kıtalar nisbeten çok kısa bir müddet zarfında iki büyük istilâ gördüler. Cengiz ve Timurlenk istilâları. Bu hadiseler ve bunun pek tabii sonucu olan zarar ve ziyan, tamamiyle başka şartlar altında kurulmuş olan İtalyan kolonilerinin mukadderatı üzerinde tesirsiz kalamazdı. Fakat Karadeniz sahillerindeki ticaretten bekledikleri kâr, İtalyanları bütün darbelerle göğüs germeğe ve değişen şartlara uymağa mecbur ediyordu. Sebat ve inadın mükâfatı olarak İtalyan tüccarları, ticaretten büyük kazançlar elde ettiler. Her jki İtalyan cumhuriyetinin de siyasetten tamamiyle uzak ve sırf ticaret maksadiyle hareket etmeleri ,muvaaffakiyetlerini kolaylaştırıyordu. Ancak Osmanlılar İstanbulu fethederek Boğazlara hakim olduktan ve kendi devlet planlarını gerçekleştirirken Karadeniz'i kendisine ait bir iç deniz telâkki etmeğe başladıktan sonra, bu Ceneviz ve Venedik tüccarları da artık buradan çekilmek mecburiyetinde kaldılar.

İtalyan ticaret kolonilerinin Kafkasya için önemi

çok büyüktü. Çünkü bu sayede Kafkasya, yalnız Arap ticaret sisteminin zayıflaması ve küçük Asya piyasasının daralması yüzünden gördüğü zararları kapamakla kalmıyor, belki, bu iki cumhuriyetin büyük ticaret imkânlarından faydalanarak yeni piyasalar kazanmağa muvaffak oluyordu. Bu yeni piyasalar ise, Garbî Avrupada olduğundan, Kafkasya ticaretindeki hakim rolü, Doğu yerine Batı oynamağa başlamıştı. Bu durum, Yunan kolonistleri tarafından kurulan ve yaşatılan klasik devirlerdeki ilişkileri yeniden canlandırmıştı. Onun için pek tabii olarak İtalyan kolonileri, eski Yunan kolonilerinin bulundukları yerlerde meydana gelmişlerdi.

İtalyan tüccarları en çok Ermenilerle münasebetlere girişmişlerdi. Bu da pek tabii idi. Zira Kafkasya'da ticaretle en çok uğraşanlar Ermenilerdi. Dikkate şayandır ki ,bütün İtalyan ticaret kolonilerinde birer Ermeni mahallesi bulunuyordu. Ermeni tüccarlarının Batı Avrupa ile tesis ettikleri geniş ticaret münasebetleri, Ceneviz ve Venedik tüccarlarıyla birlikte çalıştıkları zaman meydana gelmişti. Menfaat karşılığı idi. Çünkü Ermeniler, Batı'daki ilişkilerine karşılık, İtalyanlar da Doğu'yla olan münasebeti temin etmişlerdi.

Açıklamaya çalıştığımız devirde, aynı zamanda hem Cenevizlerin, hem de Venediklilerin yerleşmiş oldukları Tana şehri, büyük bir şöhret kazanmıştı. Çünkü Batı Avrupa devletleri, XIII-üncü asırda akdettikleri bir anlaşma ile, Hindistan mallarını İskenderiye'de almaktan vazgeçmişlerdi. Bunun sonucunda, Mısır Sultanları önemli bir gelir kaynağından yoksun kalmış oluyorlardı. Avrupalıların maksadı, Ön Asya'yı ısrarla savunan ve Avrupalıların gelişmesine engel

olan Mısır Sultanlarını zayıflatmaktan ibaretti. Venedikli Sanudo, 1306-1313 senelerinde yayınlanmış "Secreta fidelium crusic" adlı eserinde bu anlaşmadan bahsederken (1) Asya'nın içlerine doğru yeni bir yol bulmak icabettiğini ve bu yolun da Güney Kafkasya'ya dahil bulunan küçük bir ülke olan Ermenistan'dan geçebileceğini yazmaktadır.

Venedikli yazar, Tana'dan asla bahsetmiyor. Halbuki o Tana şehrinin bu rolü çoktan yapmakta olduğunu ve Mısırla ilişkisinin kesilmesi üzerine bu şehrin bir kat daha önem kazandığını bilmez değildi. Sanudo'nun bu yeni rol projesi, Tanadan Çin ve Hindistan'a giden yolun Cenevizliler elinde olmasından ve Venediklilerin buradan çıkarılmış bulunmasından ileri geliyordu. Onun içindir ki, Tanadan aslâ bahsetmemesi daha uygun buluyordu. (2)

Mogol imparatorluğunun birliğini henüz koruduğu ilk Cengizliler devrinde, Tana şehrinin transit önemi son derece artmıştı. İmparatorluğun merkezi ile civar mintakalarını birleştiren mükemmel ve emin yollar, ticaret müesseselerinin ekseriyetini kendi mallarını Tana yoluyla göndermeğe sevk ediyordu.

Tana ve Kırım da dahil olmak üzere, Azak denizi havzasındaki ülkelerin, Moğol imparatorluğunun doğu vilâyetleriyle olan münasebetleri o kadar sıkı ve kuvvetli idi ki, bu saha içinde bulunan bütün katolik mümessilleri, Cambalensis yani Pekin (Hanbalık) Piskaposluğuna bağlanmışlardı.

Venedikli Sanudo'nun teklif ettiği yoldan da Hindistan ve Çinle ticaret yapıldığı muhtemeldir. Bu halde Avrupa mallarının zaten Bizanslılar tarafından

(1) F. Brun - Aynı eseri C. I, Sahifa 211.

(2) a.g.e., s. 212.

çoktanberi ticaret için yararlanılan Trabzon yoluyla sevkolanması gerekiyordu.

Kafkasyanın Karadeniz sahillerindeki diğer kolonilerine gelince bunlar ya başlıbaşına Kafkasya milletleriyle ticaret yaparlardı, veyahut kuzey ve güney memleketleriyle yapılan ihracat ve ithalât maddelerine birer depo vazifesi görürlerdi. Ticarî ilişkilerin merkezini, eski Dioskuria harabelerinin yakın komşuluğunda inşa edilmiş olan Sivastopol teşkil ediyordu. Yukarıda kaydettiğimiz gibi, yerli halk ile yapılan ticaret münasebetlerinde, eski Dioskuria dahi kendi zamanında aynı ticaret merkezi rolünü yerine getirmişti. Bu tesadüf Kafkasya ticaretinin daimî esaslara dayandığını isbat eden bir keyfiyettir. Mahallî ticaret ve yahut depo merkezleri rolünü, Ahtar körfezindeki Bata (ve yahut Batiarıo) Kuban nehri mansabındaki Kapario (bilahare Kapıl adını almıştır) ve bugünkü Anapa yakınındaki Manario şehirleri de ifa etmekteydiler.

XIII-üncü asrın sonu ve XIV-üncü asrın başlarında Kefe (Kaffa) depolarında Yunan şarapları, Güney Avrupa incirleri, Lombardia bezleri, Şalom yünlü kumaşları, Orta Asya ve Çin ipekleri, kuzey memleketlerinin deri ve kürkleri, Hazaristan ve Kafkasya mumu bulmak mümkündü. (1)

Tana ve Kapario'da İtalyanlar tarafından yerli ahaliden satın alınmış tuzlu balıklarla dolu büyük depolar vardı. (2)

İtalya tüccarları, mahalli tüccarların ve rehberlerin yardımıyla Tana'dan Hazer denizine seyahat e-

(1) G. J. Bratianu - *Becherches sur le Commerce genoıs dans la mer noir au XIII-e Siecle*. Paris 1929 sahife 247

(2) F. Brun - Aynı eseri Ç. I.

derlerdi. Bunun için kayıklarla Don nehrinin Volga'ya yakın mahalline gelirler ve oradan da Volga'ya geçerek Hazere kadar giderlerdi. Hazer yoluyla Şirvan'a Trabzon'a ve Geyan'a giden İtalyan tüccarları bu memleketlerde çok eski zamanlardan beri imaledilen Çininkinden hiç de geri kalmıyan ipek alırlardı. (1)

Kafkasyadan ihraç edilen mallardan söz ederken tahılı, balı, hayvan derilerini, kürkü, gemi inşaatına mahsus keresteyi ve bakırı, özellikle kaydetmek lâzımdır.

Kafkasya ticaretinin İtalyan devri tabir ettiğimiz bu zamanlarda, esir ticareti de önemli bir yer işgal ediyordu. Kefe (Kaffa) Tana ve Sivastopolda esir ticareti yapan hususî büyük pazarlar vardı. Kafkasya ve Kıpçak pazarlarından aldıkları esirleri Bizansa ve ozaman Arapların hakim bulundukları İspanya ile Mısır götüren Venedik ve Ceneviz tüccarları, bu ticaretten büyük kâr sağlıyorlardı.

1263 senesinde Mısır Sultanı ile Mihail Paleolog arasında yapılan anlaşma gereğince, Karadenizde seyrüsefer hakkı, Mısır gemileri için de tanınmış oldu. Mısırlılar bu hakkı, özellikle esir ticareti için kullandılar (2). Sonraları Kafkasya ve Kıpçak esirlerinden, Mısırdaki muntazam bir Memlûk ordusu teşekkül etti.

Karadeniz'de İtalyan ticareti ve ona sıkı surette bağlı bulunan Kafkasya ticareti, bu devirde başlıca rol oynayan garp ile münasebetlerinde, bazen kalkınma, bazan da düşme safhaları geçirmiştir.

Düşme devri, Venedikle Ceneviz arasındaki an-

(1) F. Brun - Aynı eser.

(2) G. J. Bratiano - Aynı eseri, sahife 206.

laşmazlıklar veyahut tarihi kargaşalıklar sonucunda vücade gelmiştir.

Kafkasya ve İtalyan ticaretine, Moğolların darbesi şiddetli olmuştur. Cengiz Hanın kumandanlarından olan Cebe ve Sobutay'ın orduları, Azerbaycan (Aran ve Şirvan), Ermenistan ve Gürcüstan'ın en zengin vilâyetlerini tahrip etti. Servetleri ve türlü sanayi müesseseleri ile (bilhassa halı ve ipekli kumaş dokuyan müesseseleriyle) tanınmış olan bu memleketlerin ticaret merkezleri ,bire harabe haline geldi. Bu tahribattan, Kuzey Kafkasya dahi kenarda kalmamıştır. Moğollar, Dağıstan hududunda Çerkes, Alan ve Dağıstanlılardan mürekkep birleşik bir orduyu mağlûp ettikten sonra, Derbent'i zaptettiler ve bir afet halinde memleketin düzlük kısmını, baştan başa yağma ettier. Bundan sonra Tanayı aldılar, Tama yarımadası ile Azak denizinin sahillerindeki Ceneviz kolonilerini tahrip ettikten sonra Kırım'a geçtiler ve o devirlerde Cenevizlilerin önemli bir ticaret merkezi olan Sudak'a girdiler. Avrupa işleri hakkında kendilerine bilgi verdikleri ve kendilerini aydınlatmaları için Moğollar, Venedik ve Ermeni kolonilerine dokunmadılar. Moğolların Kırım'a girmesi, rakipleri olan Cenevizlileri ortadan kaldırmak isteyen Venediklilerle yapılmış anlaşma üzerine vukubulmuştu (1).

Toktamış ile Timurlenk arasındaki rekabetler de aynı sonucu vermişti. Timur 1395 senesinde, Toktamış'ı mağlûp ettikten sonra Tana şehrine girerek burasını tahrip etti. Birçok Kıpçak şehirleri, (o cümleden harabesini Kuma nehrinin sol sahilindeki stepte bugün bile görmek mümkün olan mamur Macara şehri) yerle bir edildi. Sultan Bayezit'le yaptığı savaş-

(1) Wacław Zatorski, Cengiz Han, Varşova 1949, s. 154.

lar esnasında Timur, Güney Kafkasya'yı birkaç defa katetmekle tahribata maruz bıraktı.

1454 senesinde Türkler İstanbul'u zaptettikten ve boğazlara hakim olduktan sonra İtalyanların Karadeniz'de tutunamayacakları açıkça belli oldu. Çünkü en kudretli zamanlarını yaşayan Türkler artık Karadeniz'i kendi iç denizleri gibi telâkki etmek istiyorlardı. Bu suretle Türkiye ile İtalyan Cumhuriyetlerinin menfaatleri çarpışmak üzere karşılaşıyordu.

Beklenen bu çarpışma 1475 senesinde vuku buldu. Aynı senenin ilkbaharında Türkiye Kefe (Kaffa)'yı, bir müddet sonra da Tana ile Azak denizindeki diğer kolonileri ve Taman yarımadasını zaptettiler. Ondan daha evvel de (1455 senesinde) Abhaz-Adigeler Sivastopol'u zaptetmişlerdi. Cenevizlilere gelince, onlar ta XV inci asra kadar bu şehirde ticaret yapmakta devam etmişlerdir. Lâkin hakimiyet yerlilerin elinde olduğundan Ceneviz tüccarlarının menfaatini konsoloslar himaye ederdi (1).

Karadeniz'den İtalyan ticaret kolonilerinin kalkmasıyla Kafkasya ticaret tarihinin de bir merhalesi kapanmış oldu. Bu devrenin bariz hususiyetini, Kafkasya'nın batıyla doğu arasında transit rolünü muhafaza etmesi ve Batı Avrupa ülkeleri aracılığı ile ticarî ilişkilere girişerek bu ticaretten sağladığı büyük yararlar sayesinde Arap devletinin yıkılması sonucunda gördüğü zararları kapatması, teşkil ediyordu.

Bütün bu müsait şartlara rağmen bu devre esnasında Kafkasya'nın iktisadî vaziyeti hiç de iyileşmemiştir. Bunun da sebebini, yabancı istilâları yüzünden Kafkasya'nın geçirdiği sarsıntılar ve dahilî ayrılıklar teşkil etmiştir.

(1) F. Brun - aynı eserî s. 217 kısım I

KAFKASYA, İNGİLTERE NİN TİCARİ MENFAATLERİ DAİRESİNDE

12 İlkteşrin 1492 tarihinde Kristof Kolomb'un gemileri Orta Amerikadaki San Domingo adası sahillerinde demirledi ve bununla da Avrupa'da Yeni Dünya'nın keşif ve öğrenilmesi işine başlamış oldu.

1498 senesinin Mayısında, Portekiz Amirali Vasco-dö-Gama Afrika'nın güney sahillerini dolaşarak Hindistan'a vardı ve bu suretle Hindistan'la Batı Avrupa arasında vasıtasız olarak münasebet tesisine muvaffak olundu.

Bu keşiflerin ikisi de aynı gayretin neticesi idi. Yani, Batı Avrupa ile Doğu arasındaki ticareti Venedik ve Arap tacirlerinin çok pahalıya malolan aracılığından kurtarmak için, Hindistan'a doğrudan doğruya bir yol bulmak gayesinden ileri gelmişti.

Venedikliler ise, Karadeniz sahillerinden göçe mecbur edildikten sonra, Doğu memleketleriyle olan ticarî ilişkilerini kaybetmek şöyle dursun, bilâkis bu ilişkiyi bir kat daha kuvvetlendirdiler. Bu da, münhasıran Cenevizlilerin elinde bulunan şimal (Kafkasya) ticaret yolunun, Boğazların kapanması üzerine kaybedilmesi sonucunda Levant'ın büyük önem kazanmasıyle açıklanabilir. Venedikliler burada hususî bir

itibar ve nüfuza malik oldukları için Arap tüccarları vasıtasıyla, Hindistan ve Malezya memleketleriyle ticarî ilişkilerini devam ettirebilmişlerdi. Levant Akdeniz'in doğusundaki memleketlerin heyeti umumiyesini ifade eder.

Fakat Vasko-dö Gama'nın keşfi, Venedik ticaretine ağır bir darbe olmuştu. Daha XVI ncı asrın ilk yarısında Batı Avrupa piyasasında, Venedik tüccarlarının aracılığına başvurulmadan, doğrudan doğruya getirilmiş kıymetli, deniz aşırı mallar görünmeğe başladı. Portekizlilerin teşebbüsünden cesaret alan Batı Avrupa'nın diğer ülkeleri de, yeni piyasalar aramak ve yeni servetler elde etmek maksadiyle uzak, denizler aşırı seyahatlere çıkmaya başladılar. Bu araştırmalarda, deniz hakimiyetine başlayan İngiltere'nin de önemli rolü vardı. İngiltere'nin ticaret cemiyeti tarafından teşkil edilen birçok seferî Ticaret Heyetleri, Çin'e ve Hindistan'a kuzeyden yol aramak için, ilk önce batıya, yani yeni keşfedilmiş Amerika sahillerine doğru, sonra da doğuya yani İskandinavya'nın kuzey sahillerine yöneldiler. Bu araştırmalar esnasında İngiltere'de Rus Çarlığı ve Hazer denizi üzerinden İran'a ve Hindistan'a nehirlerden de istifade ederek bir su ticaret yolu tesis etmek düşüncesi doğdu. İngiltere'deki Rus Sefaret Heyeti azasından Dimitri Gerasimof'un yazdığına göre, Pavelnoviy isminde birisi bu düşüncenin daha 1525 de propagandasını yapmakta imiş (1). Moskova ile Hazer denizi arasında o zaman müstakil Kazan ve Astrahan Hanlıkları vardı. Moskovâ'nın Hazer havzası memleket-

(1) Angellyskiye Puteşestvennik v Moskovskom Gosudarstve v XVI. v.k. J. V. Got'un İngilizceden tercümesi. Moskova 1938 s. 141

leriyle münasebeti o kadar sıkı da değildi. Moskova'yı ziyaret eden doğulu tüccarların anlattıklarına göre, Hazer havzası piyasalarında Hindistan malları bulunduğu ve memleketlerin Hindistan'la doğrudan doğruya ticaret yaptığı, Moskovaca daha o zaman malûm idi. Moskof diplomatının bilgilerini bu kaynaklardan almış olması gerektir.

1548 senesinde İngiltere'de, henüz deniz yoluyla ziyaret edilmemiş yeni memleketler, topraklar, adalar ve devletler keşfetmek gayesini güden "Müteşebbis Tüccarlar Cemiyeti" namında bir teşekkül kuruldu. 11 Mayıs 1553 de, yani Rusların Kazan'ı zaptından bir yıl sonra, yukarıda ismi geçen cemiyetin üç gemisi yola çıkmak için Detfort limanından demir aldı. Bu gemilerin vazifesi kuzeyden Çin'e bir yol bulmaktan ibaretti. Fakat İngilizlerin bu gemileri hedeflerine varamadılar, bunlardan ikisi bütün tayfasiyle birlikte buzlar arasında kayboldu. Üçüncüsü de Dvinski körfezine kadar gelebildi ve bu suretle Moskof Çarının memleketine girmiş oldu. İngiliz gemisinin yaklaştığı sahilde o zaman St. Nikola manastırı vardı (1). Sonraları bu yerde Arhangel'sk şehri meydana geldi.

Bu sefer sonucunda, Moskova'da bir İngiltere Sefareti teşkil edilmişti. Bu sefaret, İvan IV'e (Müthiş İvan) İngiltere Kırallı Edvard VI. namına geldiğini ve ticarî ilişkiler kurmak istediğini söylüyordu (2).

Kıral Sefirî gibi söz söylemeğe mecbur tutulan Ticaret Kumpanyasının azasından Richard Hanselor, Cemiyetin kendi uhdesine yüklediği vazifeyi başa-

(1) N. M. Karamzin, İsteriya Gosudarstva Rösslykogo, t. VIII

(2) Aynı eser

mağa muvaffak oldu ve Moskova'da sonradan gelecek olanları ilgilendiren bütün bilgileri dikkatle topladı. Hanselor'un bu malûmatı neticesinde "Müteşebbis Tüccarlar Cemiyeti" "Moskova Company"si tesisine dair Kraliçe Mari'den 6 Şubat 1555 de aldığı ruhsatname ile, Moskova'ya taşındı (1).

Yalnız Moskova'nın kendisiyle yapılacak ticaret, müteşebbis İngilizleri tatmin edemezdi. Yukarıda kaydettiğimiz gibi onlar, doğrudan doğruya Uzak Doğu'yla da ticarî ilişkiler kurmak düşüncesinde idiler. Ta Pavel Noviy tarafından ortaya atılan Hazer denizi yolundan istifade etmek fikri, İngilizlerin Moskova'da yani daha bu yolun kapısında görünmeğe başladıkları andan itibaren ihya olunmalı idi.

Moskova Company'nin acenteleri, Moskova'da bulunduklarının daha ilk yıllarında, Hindistan'a yol bulmak gayesi güden bir takım Seferî Heyetler teşkil ettiler. Bu maksatla 1558 den 1581 senesine kadar doğu ülkelerine 7 seferî heyet gitti. Bunlardan birincisi Buhara'ya, altıncısı ise İran'a gönderilmişti. Diğer heyetlerin hepsi, şimdiki Azerbaycan'ın kuzey mıntakasını teşkil eden Şirvan'dan geçmişti. Bütün bu seferî heyetler hedeflerine erememiş ve Hazer yolundan Hindistan'a varamamış olmakla beraber bûsbütün faydasız da olmamışlardı. Bu seferler sayesinde İngiltere Ticaret Cemiyetinin ufukları çok genişlemiş oldu. Bu andan itibaren İran ve Kafkasya, İngiltere siyasetinin içine ve nüfuzu dairesine girmiştir.

İngilizlerin gelişine kadar Kafkasya'nın siyasi durumu şöyle bir manzara arz ediyordu. Güney Kaf-

(1) J. V. Got'un tercümesi, Moskova 1938 s. 14

kasya, tamamiyle Osmanlı-İran savaşlarına sahne olmuştı. Gürcüstan'ın kuzey kısmı ile Azerbaycan, baştanbaşa İran'ın nüfuzu altına geçmişlerdi. Batı Gürcüstan'da Osmanlı nüfuzu hakimdi. Azak'ta ise nüfuzunu Kuzey Kafkasya'ya dahi götürmeğe çalışan Osmanlı garnizonu duruyordu.

Ejderhan (Astrahan)'da yerleşmiş olan Moskova, buradan güneye doğru yürümeği tasarlıyordu.

Bu gibi sarsıntı zamanları, ticaretin gelişmesine elverişli değildi. Astrahan'ın vaziyeti buna bir misal teşkil edebilir. Hollandalı yazarlardan İssak Massan (1)'nin şahadetine göre Rus işgalinden önce bu şehir, en mühim ticaret merkezlerinden biri idi. Halbuki Moskova Companya'nın azalarından Jonkison 1558 de bu şehri, ahalisi beş seneden beri açlıktan ve vebadan mahvolan fakir ve harabe bir halde bulmuştur. Massan'ın yazdığına göre, Rusların işgalinden evvel bu şehir "Müstakil bir Tatar Devleti olup gerek Volga boyunca, gerekse Hazer sahilinde birçok meskûn yerlere, mamur kasaba ve köylere malikti. Oldukça büyük ve yoğun nüfuslu bir ticaret şehri olan Astrahan'da, İran, Arabistan, Hindistan, Ermenistan, Şirvan ve Türkiye'den birçok tüccarlar toplanırlardı (2).

Kafkasya'nın siyaset bakımından böyle elverişsiz bir halde olmasına rağmen İngilizler, Kafkasya'nın ticaret imkânlarından faydalanma yolunu buldular.

Kafkasya'ya ilk seyahati, (önce Buhara'yı görmek üzere) yukarıda adı geçen Jonkinson yaptı. 1558

(1) İ. Massa Rusçaya tercüme edilmiş "Kratkoye İzvestiye o Moskovii v naçale XVII ve" Moskova 1937 s. 23

(2) Aynı eser

ve 1560 senelerinde vukubulan ve iki sene süren bu seyahat esnasında Jonkinson, Kırılçe Elizabeth'den İran Şahı 1 inci Tahmasp'ı Şah İsmail'in oğluna mektup götürüyordu.

Seyahat şöyle bir hat üzerinden cereyan etmişti : Londra - St. Nikola (Arkhangelsk) limanı - Moskova - Astrahan Hazer denizi. Daha sonra Hazer denizinin Kafkasya sahillerini takibeden bu sefer heyeti Şirvan'a gelip çıktı.

Şirvan o zaman İran'a bağlı bulunan Abdulhan Ustancalı adında birisi tarafından idare olunuyordu (1). İngilizler Şirvan Hükümdarı tarafından iyi karşılandılar. Jonkinson burada birçok ticaret imtiyazları almağa muvaffak oldu. Bu imtiyazlar arasında, Şirvan sınırları içinde gümrüksüz ticaret yapmak hakkı da vardı.

Jonkinson, Şirvan'dan, o zaman başkenti Kazvin olan İran'a hareket etti. Fakat Portekizlilerle harp halinde bulunan Şah "Frenk" Sefaret Heyetini şüphe ile karşıladı. Neticede Jonkinson'a iyi muamele yapıldı ve kendisine hediyeler verildi. Fakat iş ticaret imtiyazlarına gelince, buna müsaade edilmedi. Böyle bir imtiyaz, yalnız ikinci sefaret heyeti tarafından alınabilmişti. Buna mukabil Abdulhan'ın elinde bulunan Şirvan'da, Jonkinson bir İngiliz Ticaret Mümessilliği tesisine muvaffak oldu (2). O günden itibaren on yıl zarfından İngilizler gerek Şirvan'la gerekse bu memleket vasıtasıyla Kafkasya'nın diğer kısımlarile çok faal bir ticaret münasebetleri devam ettirmişlerdir.

(1) Güllistanı İrem sahife 80

(2) Aynı eser s. 82

Mensup bulunduğu kumpanyanın İdare Heyetine yazdığı raporunda Jonkinson, Şirvan'ın iktisadî imkânlarını tasvir ederek diyor ki : "Bu memlekette, ceviz, fındık, pamuk, yün, ipek köklerin bütün çeşitleri türlü boyalar ve Hindistan'dan getirilmiş diğer mallar gibi her şey, istenildiği miktarda ve yüksek cinsleriyle mevcuttur (1).

1563 senesinde Şirvan'a gelmiş olan aynı kumpanya mümessillerinden Richard Heny, Abdulhan'ın İngiliz tüccarlarına yaptığı iyi muamele hakkında malûmat vermektedir. İngilizlerin şerefine kabul töreni tertip edilen ve zengince süslenmiş olan Şirvan Hanı'nın yazlık sarayında Rus tüccarları da varmış. İngilizler saraya girdikleri zaman Han, Ruslara yerlerini yeni gelenlere terketmelerini emretmiştir. Bu hadiseden sitayişle bahseden Richard Heny, "bu millet bizi fevkalâde bir misafirsevenlikle kabul etti" diye ilâve etmektedir (2).

Kendilerine rehber ve casus sıfatıyla refakat eden Ruslarla İngilizlerin münasebetleri ideal olmaktan çok uzaktı. İngilizler, Rusların kendilerine yol arkadaşlığı yapmalarından hiç de memnun değillerdi ve her zaman bu arkadaşlıktan kaçmağa çalışıyorlardı. Arthur Edvard isminde bir İngiliz tüccarının bu hususta kendi Kumpanyasına gönderdiği raporda, rehberlerin mahalli ahali içerisinde seçilmesine önem verilmesini ve Rusların Kumpanya işlerine karıştırılmamasını tavsiye ettikten sonra yazısına şöyle devam ediyor : "Bura ahalisiyle ticaret yapmamız ve bunların bize hüsnü kabul göstermeleri Rusları çok

(1) J. V. Got'un tercümesi Moskova 1938 s. 205

(2) J. V. Got'un tercümesi s. 206

kızdırıyor. Yerli ahali, ayyaşlıklarından dolayı Rusları asla sevmeyiz." Arthur Edvard İngilizlere "gayri ahlâki bir hareket isnat ettirmemek için bu yerlere ahlâki yerinde, dürüst ve namuslu adamlar gönderilmesini tavsiye ediyor (1).

O devirde İngiliz Ticaret Mümessilinin bu sözleri Kafkasya'da yalnız iktisat âleminde değil, genellikle hayatın her sahasında hakim olan temiz ahlâki gösteriyor.

Şunu da ilâve etmek lâzımdır ki, Moskova Company Mümessilleri değil yalnız ziyaret ettikleri ülkelerin iktisadî ve ticaret sahalarını aynı zamanda ahalinin örf ve âdetlerini dahi karakterize eden zengin malûmata sahiptiler. Bu bilginin çoğu Kafkasya'ya, özellikle Başşehir İngilizlerin faaliyetine sahne olan Kuzey Azerbaycan'a aittir.

İngiliz tüccarlarının raporlarından çıkaracağımız sonuçlara dayanarak XVI ncı asrın dönümünde Kafkasya'nın ticaret durumunu özetlemek gerekirse, mahiyet itibariyle bu ticaretin hiçbir değişikliğe maruz kalmadığını itirafa mecbur oluruz. Kafkasya önceki zamanlarda olduğu gibi, yine de kuzeyle güneyi ve batıyla doğuyu birleştiren bir transit mevkiî olarak kalıyor ve aynı zamanda ithalât ve ihracata iştirak etmek suretiyle de, milletlerarası ticaret faaliyetinin faal bir azası olmakta devam ediyor.

El-İstahrî'nin "gözleriyle görmiyenlerin inanmıyacakları kadar bol" diye tarif ettiği bu memleketin iktisadî varlıkları her halde iyi olmakta devam etmiş olacak ki, burasının Türkiye, Suriye, Arap ve sair yabancı ülkelerden gelen tüccarlarla dolu olduğunu Jonkinson'un raporundan öğreniyoruz (2).

(1) Aynı eser s. 225

(2) Aynı eser s. 205

Şirvan'ın ihracat maddeleri arasında ham ipek birinci yeri alıyordu. Görülüyor ki ipek asırlardan beri Kafkasya ticaretinin en önemli unsuru olarak kalmıştır. Ipek, Şirvan, Gürcüstan ve Dağıstan'da istihsal edilirdi. Ipek ticaretinin merkezini, Şirvan'la Gürcüstan sınırlarında bulunan Areş şehri teşkil etmekteydi. Yukarıda adı geçen Edvard'ın aşağıdaki sözleri, bu maddenin ne miktarda istihsal edildiğini göstermeğe kâfidir: "Yemin ederim, çok arzu ederdim ki Kumpanyamız burada istihsal edilen ipeğin hiç olmazsa yarısını alabilecek durumda olsun." (1)

Edvard'ın şahadetine göre İngiliz şirketi her yıl Şirvan'dan o zaman için çok büyük bir meblâğ teşkil eden 40.000. —İngiliz altını kıymetinde ipek alıyordu.

Boyanmış ve boyanmamış olmak üzere iki türlü olan bu ipek, özellikle Moskova ile Türkiye'ye ihraç edilirdi. Edvard'ın raporundan (s. 224) İngilizlerin Türkiye'nin rekabetinden korktuklarını öğreniyoruz. Bu rapora göre, Gürcü ipeği hariç olmak üzere İngilizler, Şirvan'dan yılda 4.000 at yükü ipek ihraç ederken Türkler, gümüş mukabilinde yalnız bir seferde 400-500 at yükü ipek alırlarmış. Her at yükü 50-60 barmandan ibaretti (2).

El-İstahri'nin Semerkand'ından daha iyi bulunduğu ceviz de önemli ihraç maddesini teşkil ediyordu. Yalnız Gürcüstan'dan İran'a senede 4.000 deve yükü ceviz gönderiliyordu (3).

İngilizlerin ihraç ettikleri maddeler arasında ok imali için kullanılan bir nevi ağaç da vardı.

(1) Aynı eser s. 224

(2) J. V. Got'un tercümesi Moskova 1938 s. 233

(3) Aynı eser - T. Benster ve C. Deket'in raporları s. 255

Bunlardan başka Şirvan'ın merkezi olan Şamahî
şehrinde aşağıdaki maddeler de alınıp satılıyordu:

Batmanı 18 şahiden — biber (1)

« 40-45 « — büyük hacimde Hindis-
tan cevizi

« 16-18 « — küçük hacimde Hindis-
tan cevizi

« 40 « — karanfil

« 40 « — tarçın (2)

İngiliz Ticaret Kumpanyası mümessillerinden
T. Benster ve C. Deket, Bakû petrolü hakkında şayanı
dikkat malûmat veriyorlar. Bu hususta Kumpanyaya
gönderdikleri bir raporda deniliyor ki, "Cevat yolu
üzerinde Bakû namını taşıyan şehrin hemen yanında,
Hazer denizine dökülen bir nehir akıyor. Bu şehrin
civarında pek meraklı bir şeye şahit olursunuz. Yer-
den küliyetli miktarda yağ fışkırıyor ve bu yağı almak
için İran'ın dört bir tarafından insanlar akıp geliyor.
Siyah renkte olan bu yağa petrol denilmektedir. Bu
petrol hayvanlarla memleketin her tarafına sevk olun-
maktadır. Yollarda 400-500 hayvandan mürekkep petrol
kervanlarına rastgelmek mümkündür (3).

Bu yazılara şunları da ilâve ediyorlar:

"Aynı Bakû şehrinin civarında bu yağın başka
nevileri de mevcuttur. Bunların arasında beyaz renkte
olanı daha pahalıya satılıyor ki, her halde bizim pet-
rollum dediğimiz yağın aynı olacaktır. Bu maddeden
gemilerimizde istifade ettik. Bizim katranımız yerine
kullandık."

(1) Bir şahî - 6 İngiliz penisi

(2) Edvard'ın raporu s. 229

(3) Aynı eser s. 260-261

X uncu asırda, beyaz ve siyah Bakû neftinden El-İstahri dahi bahsetmiştir (1).

Hollandalı yazar Massa, Rusya istilâsından önce Şirvan'dan Astrahan'a kıymetli halılar, ipekli kumaşlar, altın ve gümüşten yapılmış eşya ihraç edildiğini yazmaktadır (2).

Bütün bu maddelerin İngiltere ile olan ticaret devrinde de ihraç edilmekte olduğuna şüphe yoktur.

İngilizler kendi ülkelerine hususi Avrupa kadifesi, kırmızı renkte zarif yünlü kumaş, kalay ve bakırdan mamul eşya getirirlerdi. Madenî eşyanın Kafkasya'ya getirilmesi, Kafkasya metallürjisinin bir sukut devri geçirdiğini göstermektedir.

Kaydetmiş olduğumuz gibi İngiliz ticaretinin başlıca üssü, Şirvan'ın merkezi olan Şamahî şehri idi. İran'a ve diğer memleketlere buradan gidilirdi. Fakat İran'da İngilizlerin işleri o kadar da iyi gitmezdi. Suriye'deki kolonileri vasıtasıyla İran'la ticaret yapan Venedik tüccarları İngilizlere karşı rakip çıkmışlardı. Bu rekabetten İngiliz ticareti zarar görüyordu. Aynı rekabeti İngilizler o nisbette değilse bile, Şirvan'da dahi görmekte idiler. Edvard'ın yazdığına göre Venediklilerle eskiden sıkı münasebetlerde bulunan Ermeni tüccarları "Venediklilerin pek çok bulunduğu" Halep'e, Şirvan ve Gürcüstan'dan ham ipek ihraç ederler ve mukabilinde hadife alırlardı. 70 batman Şirvan ipeğine mukabil 60, aynı miktarda Gürcü ipeğine

(1) Svedeniya arabskin pisateley o Kafkaze, Armeni i Azerbaycani. Sbornik materyalof la opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza. t. 29 s. 25

(2) I. Massa - Kratkoye izvestiye Moskovii v načale XVII v. Moskova 1937 s. 23

mukabil 40 top kadife alınırdı. Şirvan'dan Haleb'e kadar kervan bir ayda giderdi (1).

İngilizler, neticesiz olmakla beraber, Ermenileri doğuyla ticaretten menetmek için çok çalıştılar. Bu hususta İngiliz Ticaret Kumpanyası mümessili L. Hampen şunları yazmaktadır :

"Venediklilerin Ermenilerle yaptıkları ticarete mani olmak imkânına malik değiliz. Bunun için, üçte birini para ve geri kalanı da bu memleketlerin mizacına uygun renkte kadife ve yünlü kumaşla ödemek şartıyla onlardan senede 11000 katır veya at yükü mal almak imkânını elde etmek lâzımdır" (2).

İngiliz Ticaret Kumpanyasının Londra İdaresi tarafından bu imkânın temin edilmediğine hükmetmek icabeder, zira Ermeniler Venediklilerle ticaret yapmağa devam etmişlerdir.

İngilizler, XVI ncı asrın 80 inci senesine kadar Kafkasya'da ticaret yaptılar. Son ticaret seferlerini, 1579-81 senelerinde Şamahiyeye yapmışlardır. Tahmasip I.cı ölümünden sonra Güney Kafkasya, yine Osmanlı-İran mücadelesine sahne olmuştu. İngilizler geldikleri zaman Derbent, Türkler tarafından işgal edilmiş, Şirvan'da ise Osmanlı ve İran orduları harp halinde bulunuyordu. Yerliler de, biri İran diğeri Türkiye tarafını tutarak, kendi aralarında çarpışıyorlardı. Bu şartlar altında ticaret yapmak imkânsız olduğundan İngilizler, Hazer denizi sahilinde mahdud bir ticaret mahallesiyle iktifa ederek Astrahan'a geri döndüler. Kısa bir müddet sonra "Moskova Company" tamamiyle kapatılmış ve İngilizler de Volga, Hazer havzası ve Kafkasya ile olan ticaretlerine son vermişlerdir.

(1) J. V. Got'un tercümesi Moskova 1938 s. 229

(2) Aynı eser.

Kafkasya ile doğrudan doğruya yapılan ticaret çok az sürmüş olduğu halde İngilizler bu piyasayı ve onun ticaret imkânlarını öğrenmeğe muvaffak olmuşlardı. Gördüğümüz gibi, bu imkânlar çok büyüktü. İngilizlerin alâka tesis ettikleri devrede dahi Kafkasya dünya ticaretinde, eskiden olduğu gibi, yalnız muhtelif kıtaları birleştiren bir mevki işgal etmekle kalmamış, aynı zamanda faal bir rol oynayan yüksek iktisadî durumunu da korumuştur.

SON SÖZ

XVII nci asırda Rusya, Kafkasya üzerine askeri seferlere başlamıştır.

XVI nci asrın ikinci yarısında Kazan'la Astrahan'ı istilâ etmekle Moskova, Kafkasya sınırlarına yaklaşmış bulunuyordu. Daha 1604 senesinde Dağıstan'ın önemli merkezlerinden biri olan Tarki üzerine yürümekle Moskova, Kafkasya memleketlerini askeri kuvvetle ele geçirmek için ilk tecrübesini yapıyordu. Fakat bu tecrübe, Rusların mağlûp ve perişan olmasıyla neticelendi. Bu muharebelerin tarihini Kafkasya'nın kendi istiklâli uğrunda 300 sene süren mücadelesinin başlangıcı sayabiliriz. Bu tarih aynı zamanda, Kafkasya'nın dünya ticaretinde faal rol oynamaktan mahrum edildiği bir devrin başlangıcı olarak da kabul edilebilir.

Bu harpler esnasında, Kafkasya'nın diğer milletlerle olan bağlarını kırmak, kesmek ve onu tecrit etmek için, Moskova bütün kuvvetini sarfetti.

XVIII inci asrın başlangıcında Volga nehrinin mansabından Dnepr nehrine kadar uzanan kalalar zinciri, Kafkasya'nın aşağı Ural üzerinden doğuya giden ticaret yolunu kapamağa başladı. XIX uncu as-

rın ilk 25 senesi zarfında ise Rusya Kafkasya'nın Karadeniz ve Hazer sahilleriyle Gürcüstan ve Azerbaycan'ın önemli kısımlarını istilâ etmiş ve bu suretle Kafkasya'nın yalnız transit ehemmiyetini değil, bu ülkenin dünya başkentleriyle yaptığı mal mübadele-
sindeki rolünü de hiçe indirmişti.

Kafkasya'nın ticarî önemi, yalnız Berlin Kongresi'nden sonra ve kısa bir müddet için ihya olunabilmişti. Batum şehrinin serbest liman ilân edilmesi, Rusya'nın Kafkasya'daki hakimiyetini biraz zayıflatmış oldu. Fakat bu serbestliğin kaldırılması ile Kafkasya Rus Çarlığının emperyalizmine hizmet etmek mecburiyetinde kaldı.

S O N

AHMET CANBEK, 1903 yılında bugünkü Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olan Nalçık'te doğdu. 1920 yılında, on yedi yaşındayken yurdundan ayrıldı ve 1922 yılında Bulgaristan'a giderek orada liseyi bitirdi. Bir buçuk yıl Çekoslovakya'da kaldı. Daha sonra Polonya'ya

giderek yüksek öğrenimine Varşova'da başladı. Ticaret Akademisini bitirdikten sonra bir süre bankada çalıştı.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine 1940 yılında İstanbul'a geldi. Dört yıl Alpulu Şeker Fabrikasında çalıştı. 1969 yılında Sosyal Sigortalar Kurumu'ndan emekli oldu.

Ahmet Canbek ana dili kabardeyceden başka rusça, türkçe, ingilizce ve polonyaca'yı çok iyi bilmektedir. Varşova'daki yüksek öğrenimi sırasında Kuzey Kafkasya tarihini, kültürünü ve literatürünü titizlikle incelemiştir. Aynı yıllarda türkçe - rusça yayımlanan dergilerde yönetici ve yazar olarak da çalışmıştır.

Yayımladığımız KAFKASYA'NIN TİCARET TARİHİ onun titiz ve ciddi çalışmalarının bir örneğidir.